45107.

Рік XII. Р. 1903 кн. VI. Т. LVI.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяцї під редакциєю

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŚKYJ.

XII Jahrgang. 1903, VI B. B. LVI.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарнї Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

Вийшло 31/XII с. с. 1903.

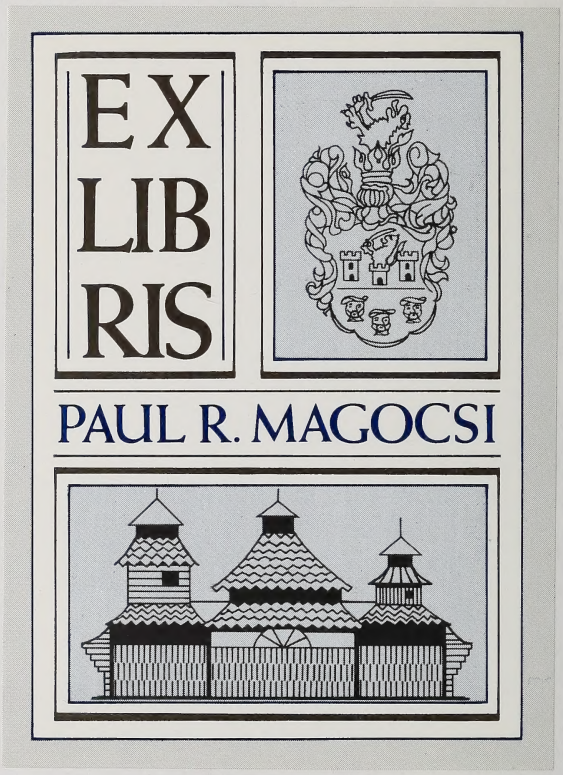
EX
LIB
RIS
PAUL R. MAGOCSI

45107.

Рік XII. Р. 1903 кн. VI. Т. LVI.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакциєю

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŚKYJ.

XII Jahrgang. 1903, VI B. B. LVI.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

Вийшло 31/XII с. с. 1903.

Digitized by the Internet Archive
in 2016

https://archive.org/details/uhorskirusynyvsv00toma

Угорські Русини

в сьвітлї мадярської урядової статистики.

(Balogh P. — A népfajok Magyarországon, 1902. A magyar korona országainak 1900-évi népszámlálása, 1902).

Написав **Стефан Томашівський.**

Література про Угорських Русинів вже доволї велика; що раз появляють ся нові розвідки, і то не від самих Русинів, а й від чужих. Але з того ще не виходить, що Закарпатська Русь пізнана вже цїлком докладно з кождого боку; противно: зі всїх частий України-Руси ся частина найменьше знана; звісний парадокс одного письменника, що у нас більше знають про Австралїю, анїж про Угорську Русь. Так виходить при релятивно значній науковій лїтературі, розмірно більшій, анїж про Галичину або й Буковину. Велике незнаннє Угорської Руси показуєть ся найкраще з порівнання чисел, яке прикладали ріжні письменники в ріжних часах до тамошнїх Русинів[1]), або з порівнання етноґрафічних карт, яких є значне число, від Шафарика почавши. Порівнаннє чисел та етноґрафічних меж показує найкраще, яка панує тут довільність та безкритичність. Є дві причини того сумного стану. Перше, то недостача історичних дослїдів. Почав їх поважно робити Бідерман, але поза нього пізнїйші дослїдники не пішли далеко. Автор нової історії Укра-

[1]) Зібрав сї числа В. Гнатюк у статї: „Словаки чи Русини?“ (Записки, т. XLII).

їни-Руси, з огляду на повне запустіннє того поля, мусів зачати від реґестовання документального матеріалу[1]). Брак історичних дослідів стає також причиною частих спорів між письменниками про теріторії, мову й віру[2]). Самі етноґрафи та фільольоґи справи не рішать. Так само повний брак дослідів етнольоґічних та антропольоґічних. Друга причина лежить у непевности наукового матеріялу. Дотеперішні дослідники опирали ся до тепер на двох жерелах: на урядовій статистиці й духовних шематизмах обох руських епархій. Не треба казати, що статистика духовних урядів має тільки невелике значіннє, що нею можна послугуватись тільки як другорядним жерелом. Вона майже не відріжняє людности по народности (мові), а тільки по вірі. А тимчасом грекокатоликами на Угорщині не тільки самі Русини. Що до другого жерела, то загально дивлять ся на нього з довірєм, хоч воно того не заслугує. Понизше побачимо, на скільки певне се жерело. В нинїшнїх часах розбурханих національних пристрастей урядова статистика стала, по висказу одного Словака, „безстидною проституткою шовінїзму“, отже до неї треба приступати з повним скептицизмом і перед користуваннєм треба провірити її правдивість. Те можна прикласти й до мадярської урядової статистики. Бо-ж хто переводить списи людности? Звичайно полїтичні урядники та їх прислужники, що часом або ненавидять списувану людність, або на національних ріжницях цїлком не розуміють ся. Остаточно висновок такий: доконче треба взятись до докладного наукового оброблення Угорської Руси, з боку етноґрафічного й історичного. В тій цїли треба передусім перевести докладну критику дотеперішнїх праць і жерел, а заразом узятись до безпосередного збирання матеріялів підчас систематично ведених наукових екскурсій. А тоді можливо буде подати правдивий образ Закарпатської України. Виходячи з того погляду, забрав ся я з тов. Гнатюком до зроблення етноґрафічної карти Угорської Руси, що в сїмроцї повинна вийти. Вона не подасть цїлком докладного й остаточно правдивого образу руської теріторії, бо се на разї неможливе. Вона має стати вихідною точкою для дальших дослідів в тому напрямі. Висше зазначений дезідерат був також причиною напи-

---

[1]) М. Грушевський, Історія України Руси, III, гл. 1.

[2]) Гнатюк, op. cit.; Францевъ, Обзоръ важнѣйшихъ изученій Угорской Руси, 1901; Niederle, Národopisná mapa Uherských Slováků, 1903.

сання отсеї статї. Вона нехай буде причинком до зібрання й оцїнки матеріялів, які дає нам урядова статистика.

I.

В 1902 р. вийшли в Будапештї дві книжки з офіціяльною маркою. Перша — то „Народности на Угорщинї“, написані Павлом Балоґом, видані мінїстерством осьвіти й віроісповідань. Друга — то „Спис людности в краях угорської корони 1900 р., ч. I, загальна опись по громадам“, видана з поручення мінїстра торговлї центральним статистичним урядом[1]). Ся остання книжка — то тільки сирий матеріял; вона подає, окрім вступу з поясненнями, порядкове вичисленнє всїх комітатів, повітів і громад, а при них 49 рубрик: 1) біжуче число, 2) назва, 3) простір у катастральних морґах, 4)—6) число людности, сьвітської, військової і всеї, 7) неприсутні, 8) чужинцї, 9) і 10) пол, 11)—18) вік, 19)—22) стан, 24)—31) рідна мова, 32) знанє мадярської мови, 33)—40) релїґія, 41) скільки письменних, 42)—49) з якого матеріялу хати. Вкінцї в окремій части подано загальні числа людности в кождій громадї при 4 останнїх конскрипціях 1869, 1880, 1890 і 1900. Обробленнє сього сирого матеріялу вимагалоб дуже богато працї, і ми до того забиратись не думаємо на сїм місци, тому візьмемо за основу працю П. Балоґа, а тою другою тільки будемо послугуватись для доповнення і контролї.

Книга написана д. Балоґом — се плід довголїтньої працї. Мета її — подати докладний образ етнїчних відносин на Угорщинї після тисячлїтнього розвою угорської держави, а головно показати зріст і розміщеннє мадярського елемента серед иньших народів на теріторії угорського королївства (Хорватія і Слованїя та Фіюме відсунені тут цїлком на бік). Автор користував ся статистичним матеріялом з першої руки, але ще зі спису люд-

---

[1]) Повні титули: 1) A népfajok Magyarországon. Irta Balogh Pál. Mellékletek: két szinezett tábla, hét térkép és tizenhárom vázlat. Budapest. Kiadja a m. kir. vallás és közoktatásüdyi ministerium, 1902. Ст. VII + 1113, вел. 8⁰ з 26 картами.

2) A magyar korona országainak 1900-évi népszámlálása. Első rész. A népesség általanos leirása községenkint. A kereskedelemügyi magyar kir. miniszter rendeletéből szerkeszti és kiadja a magyar kir. központi sztatisztikai hivatal. 'Ara 6 kor. Budapest, 1902. Ст. 45 + 609, 8⁰.

ности 1890/91, а се для нас ще вартнійше, бо його вислїди можемо порівнювати зі списом 1900/901. Тому будемо старатись витягнути з його книжки все, що дотикає Русинів, та вказати на ті хиби, якими хора мадярська урядова статистика.

Автор, як припало до лиця змадяризованому Русинови (д. Балоґ — з роду Русин), показуєть ся ентузіястичним мадярським патріотом і пише сю працю на більшу славу „мадярського ґенія“. Його погляди і становище найкраще можна пізнати зі вступного „історичного огляду“. Зачавши від сьвяткування угорського millenium-а 1896 р., згадує, що окрім симпатичних відзивів серед чужих, були й ворожі, а причина тому така, що „Угорщина, хоч має ріжнородну людність, всеж таки протягом тисячки років остала ся національною державою“ і перетревала всї иньші, сучасні з приходом Мадярів, давнї державні орґанїзації нашої частини сьвіта (ст. 15). І дальше йдуть горячі виклики на честь „мадярського ґенія“... Мадяри, по думцї автора, то властиво автохтони, бо коли прийшли над Тису і Дунай, було тут цїлком порожно на цїлій нинїшнїй державній теріторії; вони приймали радо й чужинцїв, що приходили пізнїйше й віддавались Мадярам в опіку. А ті чужинцї — то всї иньші народности на теперішнїй Угорщинї (без Хорватії і Славонії). Се дотичить навіть Словаків, Русинів і Румунів. Що до Русинів, то від давна звістний погляд між мадярськими істориками, що Русини прийшли в Угорщину у XIV ст. (Коріятович); від якогось часу подібну теорію вони силкують ся привязати й до Румунів, навіть виступають з тими поглядами на европейських історичних конґресах. Автор прикладає таку саму теорію (несьміло) й до Словаків: їх правітчина не в Угорщинї (певно!), вони не окремий народ, а перехідна мішанина Чехів, Поляків і Русинів, що протягом віків осїдали на нинїшній словацькій теріторії (ст. 21). Мадяри, приймаючи гостинно чужинцїв, памятали одначе завсїди про головний провідний прінціп — про свою геґемонїю, що була натуральною, потрібною і благодатною... І отся саме праця має на метї показати перевагу мадярського елемента у цифрах. Се провідна нитка автора. Розумієть ся нїякий поступ в історичних дослїдах в теперішнїх часах не викорінить подібних „історичних“ поглядів в головах мадярських учених, бо цїлею їх — не наука, а полїтика (та й не тільки у Мадярів!). Та полишім теоретичні погляди автора, а приглянмо ся самій працї.

Наперед кілька слів про плян і метод роботи. По буцїмто історичнім вступі, що обіймає 54 сторони, починаєть ся перша частина працї п. з. „Племена на мадярській земли“ (ст. 57—952). Поданий тут наперед загальний погляд на етноґрафічні відносини в краю, показано у процентових числах скількість поодиноких народностей по комітатам і повітам (скільки комітатів і повітів займає яка народність), такий самий огляд релїґійних відносин, дальше розділ громад між народностями, в характері більшости й меньшости, та порівнаннє сходу і заходу краю (по Тису) що до добутих результатів, головно що до розширення мадярського елемента (ст. 57—214). По сїм приступає автор до докладного огляду цїлого краю по теріторіям, комітатам, повітам і громадам. Цїлий край подїлено на 4 части краю (задунайська, горішня, семигородська, долїшня). Части дїлять ся на теріторії, зложені з комітатів (столиць), ті знов на повіти і громади. Після кождого комітата кождої теріторії й части краю зібрані в результаті загальні виводи що до етнїчних відносин. Хоч в основі лежить полїтичний адмінїстрацийний подїл краю, то все-ж таки автор держить ся його тїсно тільки що до комітатів, подїл на повіти вже розбитий, бо автор робить докладний огляд громад відповідно до ґеоґрафічного положіння, переважно долинами рік. Сей останнїй прінціп дуже оправданий, але через змішаннє двох прінціпів (полїтичного й ґеоґрафічного) розбила ся тільки прозорість працї і користуваннє нею стало невигідним. У виписанню громад знайшли знов своє місце тільки громади, що служать адмінїстрацийними одиницями, значить — не вичислені всї місцевости, особливо гірські (як раз руські), що деколи по дві-три або й більше творять одну громаду. Се можна також почислити між хиби. Скількість людности у громадах подана не абсолютним числом, а тільки родом письма і знаками (α, β, a, b, c, d, **a**, **b**, **c**, A, B, C, D, E, F, G, H, Z), що означають число людности від понизше 500 до понад 700.000. У другій рубрицї коло кождої громади подано словом, яка се громада що до етнїчної більшости, а коло того початкові букви тих народностей, що творять меньшість у громадї, а висота сеї меньшости подана знаками I—V (1%—49%). У третій рубрицї коло кождої громади подано, якої віри більшість, а коло того віри меньшости початковими буквами і знаками I—V. У четвертій рубрицї подано, чи протягом останнього пів столїтя людність у громадї зростає чи зменьшаєть ся і яка була етнїчна більшість перед

50-ма роками. Ось примір в оріґіналї про село Хлївище собранецького повіта Ужської столиці:

Hlivistye *α* | orosz III t. e. n. m | g. kat. III r. i. | nött (fogyott) orosz

Се значить: с. Х. має до 500 душ і більшість руська, а меньшість складає ся з 20—30% Словаків та по меньше ніж 1% иньших (циганів і т. ин.)[1]), Німців і Мадярів; перевагу має релїґія греко-католицька, при тім 20—30% римо-католиків і дещо Жидів; людність від 50 лїт зросла (евент. змаліла) і перед 50 роками громада була переважно руська. Таким способом подано досить докладний (у приближенню) образ національних і релїґійних відносин кождої громади, а навіть частинку її історії, хоч, певно, краще було-б — заступити знакову символику конкретними числами, абсолютними або процентовими. Цїла та перша частина закінчена знов загальними виводами п. з. „Образ краю“, при чім подані теж цікаві зиски і страти поодиноких народностей.

Друга частина має заголовок: „Народности в угорськім суспільнім житю“. Поданий тут погляд на: 1) язикові теріторії; 2) перехід людности в серединї краю і поза границями (в Австрії й Европі, на жаль — без Америки); 3) родинне житє; 4) фізичне житє; 5) матеріяльний побут; 6) релїґійні й осьвітні відносини. Що до виводів, то вони роблені по меньш більш етноґрафічним теріторіям, означеним дуже недокладно. І сьому плянови можна-б зробити кілька поважних замітів (приміром недостача клясового подїлу і фахового занятя по народностям, а се як раз цікаве на Угорщинї!), все-ж таки, як бачимо автор завдав собі дуже богато труду, аби по змозї образ вийшов найповнїйший.

До книжки доданий грубий додаток, що обіймає, окрім 6 схематичних таблиць розміщення поодиноких народностей у процентових числах, 2 великі таблиці роблені красками (схематично): одна для показання відносин між народностями, друга між релїґіями, 7 великих мап з докладним означеннєм комітатів, повітів і громад разом із знаками для поодиноких народностей (мапи рисовані не найлїпше) і 7 шкіців для відносин релїґій-

---

[1]) Всї непризнані мови як краєві, зведено до сеї рубрики „иньших“ (egyéb).

них і 6 для означення язикових границь і островів. Цілий сей додаток — то коротке resumé першої частини праці.

Відомости про відносини перед 50 рр. брав автор із давньої статистики Угорщини Фейнеша[1]) і ґеоґрафічного лексікона Ленка[2]).

II.

Показавши зміст і метод праці д. Балоґа, треба-б добути дещо з результатів, до яких дійшов автор, головно тих, що нас більше дотикають. Головні результати знов треба порівнати з тими, які дає статистичний підручник спису людности з 1900 рр. Наперед порівнаймо загальне число Русинів (без війська) на підставі одної і другої статистики по частям держави, теріторіям і столицям[3]):

---

[1]) Fényes — Statistik des Königreichs Ungarn, Pesth 1843.

[2]) Lenk — Sübenbürgens geogr. statist. Lexikon, Wien 1839.

[3]) Теріторіяльний поділ иньший у Балоґа, иньший у статистиці 1900 р. У першого такий: A. Túl-a-Dunán (Задунайське) зі столицями: Moson, Győr, Sopon, Vas, Zala, Somogy, Baranya, Tolna, Veszprém, Fejér і Komárom. Б. A felvidéken (Горішня Угорщина): I. A tót felvidék (словацька теріторія) зі столицями: Pozsony, Nyitra, Bars, Turócz, Trencsén, 'Arva. Liptó і Zólyom; II. A palóczföld (половецький край) зі столицями: Esztergom, Hont, Nógrád, Heves, Borsod, Gömör і Abauj-Torna; III A tót-orosz felföld (словацько-руська височина) зі столицями: Szepes, Sáros, Zemplén, Ung, Bereg, Ugorsa і Máramaros. В. Túl-a-kiralyhágón (Erdely, Семигород) зі столицями: Csík, Háromszék, Udvarhely, Marostorda, Besztercze-Naszód, Szolnok-Doboka, Szilagy, Kolosz, Torda Aranyos, Brassó, Nagy Küküllő, Fogaras, Szeben, Hunyad, Alsó-Fejér і Kis-Küküllő. Г. Az alvidéken (Долїшня Угорщина): I. A délvidék (південна Угорщина) зі столицями: Krassó-Szörény, Temes, Torontál і Arad. II. A magyar alföld (мадярська низина) зі столицями: Bihar, Szatmár, Szabolcs, Hajdu, Jász, Csongrád, Békés, Csanád, Bács і Pest.

У статистиці 19(0/1 р. задержаний такий поділ: I. Magyarország (Угорщина): a) Duna bal partja (ліва сторона Дунаю) зі столицями: 'Arva, Bars, Esztergom, Hont, Liptó, Nógrád, Nyitra, Pozsony, Tsencsén, Turócz, Zólyom; b) Duna jobb partja (правий бік Дунаю) зі столицями: Baranya, Fejér, Győr, Komárom, Moson, Somogy, Sopron, Tolna, Vas, Veszprém, Zala; c) Duna-Tisza köze (межи Дунаєм і Тисою) зі столицями: Bács, Csongrád, Heves, Jász, Pest; d) Tisza jobb partja (права сторона Тиси) зі столицями: Abauj-Torna, Bereg, Borsód, Gömör, Sáros, Szepes, Ung, Zemplén; e) Tisza bal partja (ліва сторона Тиси) зі столицями: Békés, Bihar, Hajdu, Máramaros, Szaboles, Szatmár, Szilagy, Ugocsa; f) Tisza-Maros szöge (кут між Тисою і Марошом) зі сто-

Край	Теріторія	Столиця (комітат)	В р. 1890			В р. 1900		
			всеї людности	Русинів	%	всеї людности	Русинів	%
УГОРЩИНА	Словацько-руська височина	Марамарош	268.281	122.528	45·7	308.790	143.379	46
		Берег	179.455	81.907	45·6	207.647	95.084	45
		Уґоча	75.461	32.076	42·5	83.267	32.707	39
		Уг	135.247	46.521	34·4	151.824	55.556	36
		Земплин	299.197	31.036	10·4	327.604	34.816	10
		Шариш	168.021	35.019	20·8	172.706	33.937	19
		Спиш	163.291	17.518	10·7	170.535	13 913	8
	Сл.-русь. височина:		1,288.953	36[illegible].605	28·4	1,422.373	409·392	28
	Мадярська низина	Сатмар	323.768	1.343	0·4	366.356	270	0
		Саболч	244.945	596	0·2	287.301	154	0
		Бігар	516.704	214	0·0	573 813	94	0
		Гайду	190.978	30	—	220·870	24	—
		Яс	318.475	6	—	349.403	10	0
		Бейкейш	258.386	23	—	277.734	23	—
		Чанад	130.575	152	0·1	139.310	67	0
		Чонґрад	261.340	14	—	282.967	6	—
		Пешт	1224.724	147	—	1,597.353	191	—
		Бач	716.488	9.063	1·3	764.317	10.036	1
	Мад. низина:		4,186.383	11.588	0·3	4,859.424	10.875	0
	Половеччина	Абауй	179.884	249	0·1	191.804	256	0
		Боршод	216.794	348	0·1	255.194	16	0
		Ґемер	174.810	11	—	183.414	8	—
		Гевеш	233.785	6	—	253.368	11	0
		Новоград	214.444	4	—	238.215	15	0
		Гонт	123.023	7	—	130.641	8	—
		Остригом	78.378	—	—	86 659	1	—
	Половеччина:		1,221.118	625	0 0	1,259.295	315	0
	Словаччина	Зволен	112.413	5	—	123.742	7	—
		Ліптов	76.850	3	—	81.920	2	—
		Орава	84.820	1	—	84.950	6	0
		Тренчин	258.846	20	0·0	286.369	16	0
		Турец	49.979	—	—	51.924	—	—
		Теков (Bars)	152.910	2	—	164 852	—	—
		Нітра	396.482	17	0·0	427.328	15	0
		Прешбурґ (Pozsony)	331.370	18	0·0	361.663	77	0
	Словаччина:		1,463.670	66	0·0	1,582·748	123	0

Край	Теріторія	Столиця (комітат)	В р. 1890			В р. 1900		
			всеї людности	Русинів	%	всеї людности	Русинів	%
УГОРЩИНА	Південна Угорщина	Крашов	407.635	172	0·0	441.266	802	0·2
		Арад	343.597	199	0·0	383.303	196	0 0
		Темеш	437.039	71	0·0	470.798	73	0·0
		Торонталь	588.750	32	0·0	607.538	30	0·0
	Півд. Угорщина:		1,777.021	474	0·0	1,902.905	1101	0·1
	За Дунаєм:		2,753.966	21	—	2,902.866	42	—
	Семигород	Бистриця-Насовд	104.737	59	0·1	117.649	165	0·1
		Солнок Добока	217.550	83	0·0	236.526	123	0·0
		Сіладь	191.167	63	0·0	206.968	46	0·0
		Колож	225.199	14	0·0	250.901	9	—
		Торда-Ар.	150.564	61	0·0	160.472	53	0·0
		Марош-Торда	177.860	4	—	195.682	9	—
		Чік	114.110	2	—	127.995	38	0·0
		Удваргель	110.132	—	—	117.850	3	—
		Гаромсейк	130.008	59	0·1	136.797	98	0·0
		Брашов	86.777	5	—	92.589	3	0·0
		Надь Кікілев	135.312	2	—	144.626	7	—
		Фоґараш	88.217	2	—	92.145	4	0·0
		Себен	148.738	10	—	162.291	49	0·0
		Гуняд	267.895	47	0·0	302.710	697	0·2
		Фейер	193.072	3	—	209.836	6	—
		Кіш-Кікілев	101.045	—	—	108.769	1	—
	В Семигороді:		2,442.383	414	0·0	2,663.806	1.311	0·1
В цілій Угорщині:			15,133.494	379.782	2·5	16,683.517	423.159	2·5
Хорватія і Славонія		Бєловар	266.210		—	300.951	27	0·0
		Ліка	190·978		—	208.163	—	—
		Модруш	220.629		—	228.306	4	0·0
		Пожеґа	202.836			228.096	181	0·1
		Срєм	347.022			379.617	4.343	1·1
		Варашдин	258.066		—	279.340	2	—
		Віровітіца	216.417		-	240.863	94	0·0
		Загреб	484.252		—	535.430	15	0·0
В Хорватії і Славонії:			2,186.410	3.606	0·2	2,400.766	4.666	0·2
У всїх краях угорської корони (з Фіюме) було цівільної людн.:			17,349.398	383.388	2·2	19,122.340	427.825	2·2
Угорська армія:			114.393			132.219	1.622	1·2
Всеї людности цівільної і військової:			17,463.791		2·2	19,254.559	429.447	2·2

Приглянувши ся висше уложеній таблиці приходимо до ось яких результатів:

1) Що до Словацько-руської теріторії — то на ній число Русинів збільшилось і абсолютно, 42.787% (себто 11·67% давнійшого числа), і релятивно з 28·4% на 28·8% (приріст 0·4%). З виїмкою Спишської і Шаришської столиці, всї иньші показують абсолютний зріст Русинів, найменьший в Уґочі (631 душ, 1·96% попереднього), найбільший у Марамороші (20.851 душ, себто 17% попереднього). Не так одначе виходить, коли візьмемо релятивний приріст. Тут на першому місці стоїть Уг (34·4% на 36·6%), дальше іде Мараморош (45·7% на 46·4%), Берег (45·6% на 45·8%) такий самий у Земплині (10·4% на 10·6%), а Уґоча таки показує релятивний упадок Русинів (42·5% на 39·3%, себто аж 3·2%). Обі західні столиці, що в них живуть Русини — Шариш і Спиш показують подвійний упадок. Абсолютний упадок Шариша 1.082 душі (3% попереднього), Спиша — аж 3·605 (20·5% попереднього). Так само значний релятивний упадок: Ш. 20·8% на 19·7%, С. 10·7% на 8·2%. Попри сї дві столиці одначе загальний результат по 10 лїтах треба назвати користним, тим більше, що фактичний приріст людности в цїлій Угорщинї був тільки 10·3%!

2) На т. зв. Мадярській низинї число Русинів упало, абсолютно й релятивно. Одна тільки Бач-Бодроґська столиця дала приріст, абсолютний (о 973 душ, себто 10·7% давнійшого) і релятивний (з 0·26% на 0·3%). Незначну надвижку дав Пешт. Натомісць Сатмарська столиця показує величезний упадок, абсолютний о 1073 душ, себто 79% попереднього) і релятивний (з 0·4% на 0·07%). У Саболчі подібний упадок майже о $^3/_4$ попереднього числа. Значний теж упадок показує Чанад. Цїкаво при тім як раз те, що північні

лицями: Arad, Csanád, Krassó-Szörény, Temes, Torontál; 9) Kiralhágóntul (за Кіральгаґов) зі столицями: Alsó-Fejér, Beszterce-Naszód, Brassó, Csík, Fogaras, Háromszék, Hunyad, Kis-Küküllő, Kolozs, Maros-Torda, Nagy-Küküllő, Szeben, Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos, Udvarhely; h) Fiume (Рєка). II. Horvát-Szlavonország (Хорватія і Славонія) зі столицями: Belovár, Lika, Modrus, Pozsega, Szerém, Varasd, Verőcze, Zágráb.

В дальшім огляді будемо держатись подїлу Балоґа, як раціональнійшого з огляду на Русинів, з додатком Хорватії і Славонії.

комітати, близші до руської теріторії показують сей великий упадок, натомісць далекі південні показують надвижку.

3) Т. зв. Половеччина показує за сї роки велику знижку Русинів до половини. Тут діло в комітаті Боршодськім, де 1890 р. було записано 348 Русинів; у 1900 р. в нім зазначено тільки 16 [1]). Абауй удержав ся на тому самому становищи.

4) На Словаччині число Русинів зросло за десять літ майже в двоє. До того причинила ся руська кольонія у Лошонци (прешб. ком.), що мала 56 душ, себто майже 8·3% всеї людности. Чи се нова кольонія, чи давнїйша — про се не уміємо сказати; у статистиці 1890/1 її не зазначено.

5) У південній (південно-західній) Угорщині бачимо процес цїлком противний. Тут руська людність зросла з 474 на 1101 душ, себто більше аніж в двоє (132% попереднього); тим самим єсть теж релятивний приріст (0·1%). Найбільша користь у столиці Крашов-Сирень (0·2%)[2]).

6) В задунайських комітатах руська людність збільшилась, що правда, в двоє, але абсолютне число її дуже незначне; ніде вона не творить більшої осїлої ґрупи, а тільки самі розкинені одиниці.

7) Що до Семигороду, то тут абсолютний зріст Русинів майже о $^2/_3$ (897 душ, себто 216% попер.); розумієть ся, рівночасно і релятивний добуток. Найбільше людности показуєть ся у столиці Гунядській (з 47 на 697 душ), потім у стол. Бистриця-Насовд (з 59 на 165), Сольнок-Добака (з 84 на 123) й ин. Сї Русини не показані у статистиці 1890 р. (окрім тих, що у Гаромсейку і Б.-Насовді), тож не вміємо сказати, чи се нові кольонії, чи може давнїйше не були записані Русинами. Так само непевно що до кольоній, вичислених під 5). Недавність сих і тих кольоній можлива з огляду на те, що на тих просторах цвите гірничий промисл. Деякі може — се тільки осади до якогось часу.

8) Хорватія і Славонія показує 0·2% Русинів, зріст єсть тільки абсолютний (з 3606 на 4·666, себто 29·4% попер.),

---

[1]) З того 5 душ (1·22% всеї людности) жило у Ґалвачі, Сендрівського повіта.

[2]) Тих кольоній не вичисляємо, з огляд, що всї вони будуть зазначені докладно на етноґрафічній карті.

релятивно стоять майже на тому самому становищи (0·16% на 0·19%). Найбільша пайка Русинів паде на Сремську столицю; вийнявши місто Землин (0·2%) єсть їх тут 1.2% всеї людности. Та абсолютну більшість мають тільки в одній громаді, Петровці (783 на 1054), в иньших меньшість. Иньші столиці мають меньші кольонії.

9) У всїх краях угорської корони Русини становлять при обох списах 2·2%. Сей процент не зміняєть ся, коли додамо ще Русинів військового стану, розміщених у ріжних ґарнїзонах[1]). Дальше виходить, що за означених 10 лїт число цівільних Русинів збільшилось абсолютно о 44437 душ, себто 11·6%. З огляду на фактичний приріст за той час всеї людности угорських країв 10·3%[2]), збільшенє се дуже користне. Що до релятивних відносин, то в статистиці 1900 р. стоїмо майже на тому самому становищи, що й 1890 р. (2·21% і 2·237%). Приймивши навіть за дійсність, що справдї релятивні відносини так мало змінили ся на користь Русинів за той час, мусимо признати, що й сей результат користний. Коли порівняємо процентові числа всїх народностей Залитавії в обох моментах то з них вийде ось що: Мадяри зросли з 42·8% на 45·4%, Нїмцї упали з 12·2% на 11·0%, Словаки упали з 11·0 на 10·5%, Румуни упали 14·9% на 14·6%, Хорвати з 9·0% на 8·7%, Серби з 6·1% на 5·5%, а тільки Русини задержались на тому самому становищи 2·2% (без Хорватії і Славонії 2·5%)[3]).

Страти иньших народів почасти треба приписати еміґрації (відносини між натуральним і дійсним приростом єсть 11·2% і 10·3%), переважно одначе мадяризації, дійсній або фіктивній. Тим треба пояснити значний релятивний зріст мадярського елемента о 3·4%. Що сей зріст у певній части фіктивний — покажеть ся низше, як також і те, що релятивне число Русинів здержане на тому самому становищи.

Все, що висше сказано, се результат обчислення всїх одиниць, що признавали ся до руської мови, як рідної. Значить ся — тут не вчислені ті численні одиниці з поміж інтеліґенції, міщан, війська, що в дійсности належать до Русинів,

---

[1]) Важнїйші ґарнїзони з вояками Русинами 1900 р. такі: Левоча, Ужгород, Мункач, Сиґіт, Мішкольці, Пешт; угорське військо стоїть теж у Австрії.

[2]) Натуральний приріст (надвижка уроджень на смертю) була 11·2%.

[3]) Одні тільки „иньші“, захожий переважно елемент, збільшив ся з 1·8% на 2·1%.

а записали ся (навіть і сьвідомо) до иньших, передусім Мадярів; дальше не вчислені туди численні ґрупи людей чужого походження, що живуть розкинені по руських громадах, в житю суспільнім уживають руської мови і тому можуть бути теж почислені за Русинів [1]); натомісць могли-б тут були пропущені малі громадки Русинів, розкинені по чужих теріторіях, які руської мови можуть уживати тільки в приватнім житю. Коли би так хотїти означити число Русинів, тодї воно дуже значно підійшло би в гору [2]). Самі Жиди, переважно записувані як Нїмцї або Мадяри, піднесли-б число Русинів в північній Угорщинї о яких 100.000 душ.

Такі висновки дають обі офіціяльні статистики.

А тепер одно питаннє. Чи числа в обох списах подані вірно, у згодї з дїйсностю? Хто як так знає нинїшні національно-полїтичні обставини в краях угорської корони, той вже з гори може сумнїватись в правдивости урядових обчислень що до народностей. Упередженнє — упередженнєм, але нам без доказу годї його висказувати. Тому й погляньмо за ними.

III.

Висше зазначено вже, що число Русинів в одних околицях підносить ся, в иньших знов паде (абсолютно і релятивно). Хоч зріст і упадок з огляду на цїлу Угорщину вирівнюють ся, все ж таки є дещо в тім дивного. В корінній руській теріторії бачимо передусім упадок на Спишу і в Шариши, опісля в Уґочі. Упадок руських кольонїй на чужих теріторіях, що лише в кількох місцях творять абсолютну більшість людности якої там полїт. громади, не може нїкого дивувати — се річ загально зрозуміла і навіть природна. Правда, сей упадок бачимо головно в недалеких столицях, як Абауй, Боршод, Саболч, Сатмар, натомісць в иньших далеких бачимо зріст, але сей зріст може бути дїйсно викликаний сильнїйшою міґрацією в останнїх часах. Аби зрозуміти упадок Русинів у північних комітатах, мусимо їм приглянути ся близше.

---

[1]) Так поступив собі Е. Ляйпен (Eduard Leipen) в розвідцї: Die Sprachgebiete in den Ländern der ungarischen Krone, Віденъ 1896. Основана на списї людности 1890/1.

[2]) У Лейпена: 430.283.

В книзї д. Балоґа при описї Спишської столиці, любовенського повіта (lublói jaras) громада Мнишик (Mnisek) подана як пареважно словацька з малою меньшістю нїмецького, релїґією римско-католицькою, але зі значним числом греко-католиків, і ще перед 50 роками словацька (ст. 542); тимчасом урядова статистика з кінця 1900 р. (ст. 251) показує нам те саме село (людности 502) як переважно руське (254), з меньшістю словацькою (199), малою частиною Нїмців (27), переважно греко-католицьке (260), з меньшістю римокатоликів (217). Ну, і котре з тих правдиве? Аби одно й друге — неможливо, хоч між обома численями минуло 10 лїт. Таких прикладів більше.

В Шаришськім комітатї, горішньориськім повітї (felsőtárczai jaras) громада Ястреб (Jesztreb) подана як переважно словацька, з малою частиною Русинів (меньше нїж 10%) і дрібкою Нїмців), переважно греко-католицька, перед пів столїтєм — руська (ст. 546); значить ся — колись село руське майже цїлком пословачилось; натомість статистика з 1900 р. (ст. 237) показує те саме село (людности 881) як майже вповнї руське (841), з незначним числом Словаків (7), а більшим Нїмців (20). Чи Ястреб так скоро, за 10 лїт, відзискав свій давнїйший національний характер? Певно що нї, тільки статистика 1891 р., на якій опер ся д. Балоґ, фальшива. Село Блажів (Balazsvágás) того-ж повіта, записане (ст. 550) як переважно словацьке зі значною меньшістю руською (40—50%), давно-руське; статистика-ж 1901 р. (ст. 237) подає в ньому 959 Русинів (на 1195), 143 Словаки, 33 Нїмцї. Село Луцина (Litinye) у д. Балоґа словацьке (давно-руське) з 20—30% Русинів; десять лїт пізнїйше воно чомусь змінило ся: на 637 людности більшість руська (326), меньшість (279) словацька, хоч майже всї греко-католики. Село Яковяни (Jakorics), колись буцїм-то руське, тепер словацьке зі слабою меньшістю Нїмців, а цїлком без Русинів; тимчасом у 1901 р. воно виходить руським (214 на 260), де тільки 40 Словаків, а Нїмця анї одного. У тій самій столицї, у секчівськім повітї (székcsői j.) с. Ґерлахів (Gerlachó) подане як переважно словацьке, навіть без руської меньшости, давно-руське; 1901 р. (243) явилось воно (люд. 466) переважно руським (394), з малою словацькою меньшістю (47). У тому ж комітатї і повітї село Ґералтик (Gerált) подане як словацьке, з меньшістю мадярською і дрібкою Русинів, переважно греко-католицьке, давно — руське (ст. 547); тимчасом 1901 р. воно виходить (люд. 186) переважно руським (156),

з меньшістю словацького (25), а цілком без Мадярів (ст. 543). Село Жатківцї (Zsettek) у тому самому повітї подане у д. Балоґа як словацьке, з меньшістю нїмецькою, без Русинів, але греко-католицьке, перед 50 роками словацьке; натомісць в ур. статистицї 1901 р. (ст. 245) воно руське (на 156 душ — 135), зі словацькою меньшістю (16). У топлянському повітї (tapolyi j.) того-ж комітата подібно два села, Шашова і Липова (Sassova, Lipova) признані у д. Балоґа словацькими (колись — руські), так що нїчого не зісталось із Русинів (ст. 557); тимчасом з нової статистики виходить (ст. 247), що в обох єсть майже 95% Русинів. У маковицькім повітї (makoviczai j.) така сама доля стрінула села: Нижній Орлик (Alsó Orlich), Юркова Воля (Jurkó Volya), Вислава (Viszlava), Вишківцї (Viskócz) і Дуплин (Banyavölgy); перші три автор назвав пословаченими (колись — руськими), вже без Русинів цїлком, а останнї навіть перед 50 роками словацькими (ст. 557—7); тимчасом за десять лїт (ст. 239—40) в Орлику Словаків цїлком не стало (1), а Русинів аж 322 на на 394 душ всеї людности, у Юрковій Волї 220 Русинів (на 273), а тільки 48 Словаків, у Виславі Словаків цїлком не стало, а Русинів було 239 (на 258), у Вишківцях подібно, Русинів 135 (на 144), що нїколи Словаками мабуть не були, а в останнїм з'явило ся на 279 людн. аж 140 Русинів (з того греко-католиків тільки 137), а Словаків тільки 112.

Отже, з самого механїчного порівнання обох списів показуєть ся, що статистика 1890 р., на якій опираєть ся Балоґ, в обох західнїх комітатах без всякої підстави обкроїла Русинам аж 15 громад (1+14), чого статистичні функціонері не вміли консеквентно перевести і 10 лїт пізнїйше. Се зменьшенє дає що найменьше ріжницю 4024 душ[1]) для Шариша, а 275 душ[2]) для Спиша, яку треба додати до загального числа Русинів в 1890 р. в сих двох комітатах. Тодї скількість Русинів підскочить у Спишу до 10·9%, а в Шариши до 23·2%.

Перейдїм до сусїднього комітата Земплинського. У воронівськім повітї (varannói j.) с. Банське (Banszka) назване словацьким без Русинів, а колись руським (ст. 567); тимчасом нова статистика показує у нїм 484 Русинів (на 550 людн.),

---

[1]) Всї ті громади разом числили 1890 р. 5366 душ, з того найменьше $^3/_4$ було Русинів, себто 4024.

[2]) Половина загального числа 551.

а тільки 14 Словаків (ст. 277)[1]). Так само великий шмат стропківського повіта (sztropkói j.) у д. Балоґа пословачив ся цілком у другій половині XIX ст., а се: Варихівці (Varehócz) — без Русинів, Велкроп (Velkrop) — маленька меньшість Русинів, Сальник (Szalnik) — чисто словацький, Поточки (Potocska) — чисто словацькі, Войтівці (Vojtócz) — чисто словацькі, Пуцаківці (Puczàk) — без Русинів, Репеїв (Repejő) — чисто словацький, Праврівці (Praurócz) — без Русинів, Олька стропк. (Sztropkó-Olyka) — без Русинів, Руська Кайня (Orosz-Kajnya) — з меньшістю Русинів (40—50%), Руська Поруба (Orosz-Poruba) — подібно-ж, Притуляни (Pritulyán) — без Русинів (ст. 571); найновійша-ж статистика виратувала всї ті села для Руси (ст. 273—5). У них було Русинів: у Варихівцях 253 (на 297), у Велькропі 218 (на 223), а Словака анї одного, у Сальнику 139 (на 144), у Поточках 70 (себто 100%), у Війтівцях 99 (на 106), у Пуцаку 134 (на 152), а тільки 1 Словак, у Репеїві 147 (на 162), а Словак 1, у Праврівцях 141 (на 149) а Словака анї одного, в Ольці 279 (на 345), у Кайнї 139 (на 148), у Порубі 269 (на 329), у Притулянах 158 (на 178). У гуменянськім повіті (homonnai j.) записане с. Берестів (Izbugya-Bresztó) як словацьке без Русинів (колись — руське) (ст. 575); натомісць у 1901 р. (ст. 267) воно переважно руське (189 на 218). У снинськім повіті (szinnai j.) подібно сталось із Валяшківцями (Valyaskócz), де Русинів зазначено тільки 10—20%, в Ублї (Ublya) тільки 20—30% Русинів, а у Стриївцях (Sztriócz) і Шмугівцях (Smugócz) — цілком без Русинів (ст. 577—8); тимчасом у 1901 р. (ст. 273) всюди руська більшість: в Ублї 858 (на 951), з того гр.-католиків тільки 823, у Валяшківцях 237 (на 253), у Стриївцях 333 (на 344), а Словака анї одного, у Шмугівцях 277 (на 283), Словака анї одного.

Одже аж 18 громад у Земплинській столиці записано у 1890 р. за словацькі, хоч вони були або чисто або переважно руські. Вони давали-б найменьше 3219 душ, яких знов треба причислити до загального числа 1890 р. у сїм комітатї, а воно підскочить з 10·4% на 11·4%. Ідїм дальше.

В Ужськім комітатї також не обійшлось без подібного: у собранецькім повітї (szobránczi j.) село Нїмецька По-

[1]) Се село виступає навіть островом серед самих Словаків!

руба записане словацьким з меньшістю німецькою (ст. 584); а 1901 р. виходить воно руським (402 на 581). Натомісць ріжницю, яку бачимо у с. Середнїм (унґварського пов.), що у д. Балоґа зазначено воно словацьким, з 30—40% Мадярів, 20—30% Русинів, 10—20% Нїмцїв (ст. 590), а в новій статистицї на 1729 душ людности 713 Русинів, 507 Словаків, 322 Нїмцїв, а 186 Мадярів (ст. 203) — ту ріжницю можна-б з бідою витолкувати натуральним зростом руського елєменту у тому селї.

У Бережській столицї, надтисанськім повітї (tiszaháti j.) с. Ґат (Gát) виходить у д. Балоґа чисто мадярською (ст. 596); натомісць 1901 р. воно має в собі 357 Русинів, себто понад 20%; чи се нові кольонїсти? — сумнїваємо ся (ст. 219). У свалявськім повітї (szolyvai j.) село Пасїка записане у д. Балоґа чисто мадярським (ст. 598); а 1901 р. воно на 606 душ має 483 Русинів, 66 Нїмцїв, а 57 Мадярів (ст. 217). У тому самому повітї с. Звірська Гута мало 1891 р. більшість словацьку, 30—40% Русинів, а 10—20% Нїмцїв (ст. 600); тимчасом у 1901 р. на 335 душ 278 Русинів, 33 Словаків, 4 Мадярів — хоч усї греко-католики (ст. 217).[1]).

У Марамароськім комітатї, у сиготськім повітї (M. szigeti j.) с. Микова (Veresmart) у д Балоґа зазначене як переважно мадярське, із руською (30—40%), румунською (10—20%) і нїмецькою меньшістю (ст. 612); тепер натомісць на 643 душі бачимо 230 Русинів, 207 Мадярів, 108 Волохів, 97 Нїмцїв (ст. 303).[2]) У повітї тячівськім (teczői j.) с. Кричово (Kricsfalva) у д. Б. записане як переважно мадярське із 20—30% Русинів (ст. 615), а 1901 р. на 1314 душ було 1158 Русинів, а 16 тільки Мадярів (иньші — майже самі Жиди, записані як Нїмцї (ст. 303).

Разом в Ужській, Бережській і Марамарошській столицях маємо хибно записаних 1890 р. за мадярські або словацькі около 1700 душ[3]), а се підносить загальне число Русинів у тих повітах з 34·4% на 34·7%, 45·6% на 46%, 45·7% на 45·8%.

---

[1]) Се може бути дїйсно зрущена словацька кольонїя, що повстала вже по 1840 р.

[2]) Сю зміну можна-б остаточно приймити.

[3]) На Уг 500, на Берег 700, на Марамарош 500.

Разом в усіх 7 комітатах здобуваємо на 1891 р. що найменьше 36 громад, около 8518 душ, а тоді число Русинів у північній Угорщині треба піднести що найменьше до 375.823 душ, релятивно буде їх не 27·4% але 29·16%. Зазначаємо при тім, що не порівнюємо тих громад, де Русини значать ся тільки малою меньшістю, а самі такі, де вони творять більшість, або хоч половину людности. Так само не беремо ся до порівнання дальших кольоній на південь, бо вони мало де творять переважно-руські громади, з одного боку можуть легко винародовлюватись, з другого можуть скріплятись міґрацією з півночи. Коли навіть приймемо числа 1890 р. що до кольоній вповні вірними, тай тоді число всіх Русинів Угорщини треба підняти що найменьше до 389.000 душ, а се дасть не 2·5% всеї людности, а 2·57%.

IV.

Ну добре, скаже може хто, усе те належить до р. 1890, а статистика 1900/1 р. виправила попередні блуди — одже ся вже буде годити ся з дійсністю. Та бо як раз тут новий клопіт: обчисленнє Русинів 1900 р., правда поправляє дещо з попередніх фалшів, та за те поповняє ще більше нових. З порівнання обох книжок виходить се ясно. І знов зазначуємо самі грубі ріжниці, полишаючи на боці меньші.

У Спишськім комітаті, гнилецькім повіті (gölniczbanyai j.) с. Койшів (Kojsó) записане як переважно словацьке з мадярсько-німецькою меншістю, а 1 тільки Русином (ст. 249); десять літ перед тим була велика більшість Русинів, а Словаків, Німців і Мадярів низше 10% (ст. 533). У левочськім повіті (lőcsei j.) подібно сталось із Торискамп (Toriszka), що 1901 р. значить ся словацькими і не мають ані одного Русина, а 1890 у значній більшости руські (Балоґ 537). В любовенськім повіті як словацьке записано с. Кремпах (Lubló-Krempach) (ст. 251), хоч воно перед 10 роками у величезній більшости руське, з німецькою меньшістю, а тільки дрібкою Словаків (Б. 542).

У Шаришськім комітаті, у горішньо-ториськім повіті с. Ґромош (Gromos) подане за переважно словацьке (535 люд.) а з 4 тільки Русинами (ст. 237), с. Олійник (Oleynok) переважно словацьке з меншістю руською (183 на 514), Пустопілька (Puszlamező) теж словацьке, а тільки 6 Русинів на

334 люд. (ст. 239); у д. Балоґа знов всї ті села переважно руські, у першім Словаків тільки 30%, у другім їх тілько кілька душ, у третїм понад 20% (ст. 546, 550). У маковицькому повітї таких сїл маємо аж 16 (шістнайцять!): Нижнїй Комарник (Alsókomarnik), Бодружал (Bodruzsal), Чернина (Csernina), Долгоня (Dolhonya), Горішнїй Комарник (Felsőkomarnik), Ґавранець (Gavranyecz), Грибів (Gribó), Кожухівцї (Kozsuhócz), Крайня Бистра (Krajnóbisztra), Кружльова (Kruszlyó), Мироля (Mirolya), Прикре (Prikra), Пстрина (Psztrina), Рівне (Rovno), Сухе (Szuha), Свиднички (Szvidnicska) — всї вони чисто (або майже чисто) словацькі (ст. 239, 241); натомісць у д. Балоґа всї вони руські, або чисто, або з малою тільки меньшістю Словаків (ст. 557). У секчівськім повітї за словацькі (без одного Русина) подані: Боґлярка (Boglyarka), Криве (Krive), (ст. 243, 245); у д. Балоґа (ст. 445) вони руські із малою словацькою меньшістю. У топлянськім повітї подібна історія сталась із сс. Бенядиківцї (Bedenikócz), Фуляни (Fulyán), Кобульниця (Kobulnicza), Влача (Vlacsa); тільки у Фулянах бачимо 21 Русинів (на 252), в иньших анї одного! (ст. 245—7); натомісць у Балоґа вони чисто або переважно руські (ст. 553, 555, 557).

У Земплинськім комітатї, сечовецькім повітї (gálszécsi j.) с. Бачків (Bacskó) у 1900 р. має тільки 60 Русинів (на 757), переважно — Словаки (ст. 265); натомісць 1890 р. село переважно руське, а тільки 20—30% Словаків (ст. 567). У синськім повітї сс. Нехваль-Полянка (Nechvalpolyanka), Зубне (Zubna) мають буцїм то лише по кілька одиниць руських — самі словацькі (ст. 237); у Балоґа (ст. 578) вони майже чисто руські. У стропківськім повітї подібно сталось із селами: Брусниця (Brusnyicza), Детрик (Detrik), Горішня Ольшава (Felső Olcsva), Якушівцї (Jakusócz), Колбівцї (Kolbócz), Крижлівцї (Krizslócz), Мразівцї (Mrázócz), Шаришські Сташківцї (Saros-Sztaskócz), Грабовець (Hrabócz), Валків (Valkó), Земплинські Сташківцї (Zemplén-Sztaskócz) — усе те записано майже чисто словацьким (ст. 273—5); натомісць у Балоґа вони у величезній більшости руські (Б. 570—1). У токайськім повітї (tokaji j.) село Комлошка (Komlóska) (в околицї чисто мадярській) у Балоґа руське, у статистицї 1900 р. вже чисто мадярське (Б. 566, Ст. 275). У воронівськім пов. сс. Петківцї (Petkócz) і Штефанівцї (Stefanócz) по стат. 1900 не мають анї одного

Русина — самих Словаків; у Балоґа (ст. 570) вони переважно руські.

В Ужській столиці, собранецькім повіті сс. Хлївище (Hliviscse) і Гуньківці (Hunkócz) записані як переважно словацькі, без одного Русина (ст. 259), у Б. вони переважно руські (ст. 584); с. Підгороде (Váralja) записано 1900 р. як словацьке з 47 Русинами (на 517 душ), а 1890 воно руське з німецькою меньшістю і дрібкою Словаків та Мадярів (ст. 584).

У Бережськім комітаті, надтисанськім повіті село Гомок (Homok) записане в уряд. статистиці 1901 р. як чисто мадярське (284 люд.) (ст. 219); натомісць у д. Балоґа (ст. 595) воно переважно руське із понад 40% Мадярів і давно було руське. Чиж можливо, щоб близько 60% руської людности (що правда, в околиці мадярській) протягом 10-и років зникло так без сліду? Хиба що ні!

В Уґочській столиці у передтисанськім повіті (tiszáninneni j.) статистика 1900 р. змадяризувала цілком село Матьфалва (Matyfalva), полишаючи тільки 10 Русинів (на 554); тимчасом 1890 р. се село переважно руське.

Подібне явище можемо оглядати і в руських островах на мадярській теріторії. У Сатмарській столиці, великокарольськім повіті (nagykárolyi j.) є доволі велике село Пенейслек (Penészlek). У Балоґа воно зазначене як руське (ще й перед 50 роками) з 10—20% Мадярів, натомісць 1900 р. воно вже чисто мадярське, анї одного в нїм Русина, самі Мадяри (1385, себто 100%).

У Боршодській столиці, сендрівськім повіті (szendrői j.) с. Ірота (341 люд.) зазначене 1900 р. як переважно мадярське, зі словацькою меньшістю, без одного навіть Русина, а с. Вислів (Viszló) як переважно словацьке (186 на 289), з меньшістю мадярською (ст. 225); тимчасом перед 10 роками перше було переважно руське (30—40% Мад.), друге-ж мало 10—20% Русинів (ст. 501).

Зібравши все вичислене в горі і полишивши на боцї Іроту і Вислів у Боршоді (про них мало знаємо і можливо, що сильно винародовили ся), дістанемо 50 громад, які треба-б причислити до руських, а з тих 49 випадає на т. зв. Словацько-руській височинї, а один острів у Сатмарі. По дуже поміркованім обчисленю дають сї громади 11·553 душ для Русинів (10·630

для головної теріторії, 923 для Сатмара[1]). В результатї одже число Русинів в самій північній Угорщинї треба піднести з 409.392 на що найменьше 420.000, а со давалоб не 28·8% всеї тамошньої людности, але 29·5%.

В цїлій Угорщинї число Русинів мусить підсунути ся до 434·712 душ, себ-то 2·6% всеї людности.

У всїх краях угорсьої корони поправлені числа (разом із військом) будуть: 441.000 і 2·3%. Як вже висше зазначено, числа сї мінїмальні.

Ріжницю між нашими числами й офіціяльними показує наглядно табелька (на ст. 22).

Табелька ся говорить сама про себе, тож не будемо докладнїйше пояснювати її. Зазначимо тільки дивну на око прояву, що Берег по офіціяльним обчисленням релятивного приросту має 0·2%, натомісць по поправленню не тільки що нема релят. приросту, 0·1% упадку, меньший теж релят. приріст у Мараморощі, Берегу і Земплині. Походить се з двояких причин: а) ключ до доповнення обчислень 1900 р. був значно меньший від ключа ужитого при доповненню обчислень 1890 р. ($^2/_3$ зам. $^3/_4$); б) при доповненню не брано тут під розвагу цїлком громад із руськими меньшостями (значними), які при переписи 1900/1 р. зменьшено чомусь способом неймовірним і неправдоподібним. Упадок Русинів у західнїх комітатах, Шариши і Спишу, став ся наслїдком великого еміґрацийного руху (до Америки), а не винародовлення. Досить порівняти числа людности у тих околицях з кількох останнїх конскрипцій, то побачимо не тільки безустанне хитаннє, але й постійне зменьшеннє людности.

---

[1]) При сьому обчислюванню хотів я добути як можливо найнизше число, аби устерегтись від усякого перебільшеня, і тому приймав не $^3/_4$ а $^2/_3$ всеї людности за Русинів: Спиш — 3 гром., 2517 душ, з того 1678 Русинів; Шариш — 24 гром., 6615 люди., з того 4410 Русинів; Земплин — 17 громад, 4303 люди., з того 2869 Русинів; Уг — 3 гром., 1673 душ, з того 1115 Русинів; Берег — 1 гр, 284 люд., з того 189 Русинів; Уґоча — 1 гр., 554 душ, з того 369 Русинів; Сатмар — 1 гром., 1385 душ, з того 923 Русинів. Релятивні числа тепер будуть: для Спиша 9·1%, для Шариша 22·2%, для Земплина 11·5%, для Уга 37·3%, для Берега 45·9%, для Уґочі 39.7%, для Сатмара 0·3%.

		1890/1				1900/1				% приросту і зменьшеня			
		офіціяльно		по поправленю		офіціяльно		по поправленю		офіціяльно		по поправленю	
		загал.	%	загал.	%	загал.	%	загал.	%	абс.	релят.	абс.	релят.
Словацько-руська теріторія	Марамарош	122.528	45·7	123.028	45·8	**143.379**	**46·4**	**143·379**	**46·4**	+17·0	+ 0·7	+16·5	+ 0·6
	Берег	81.907	45 6	82.607	46·0	95.084	45·8	95.273	45·9	+15·8	+ 0·2	+15·3	— 0·1
	Уґоча	**32.076**	**42·5**	**32.076**	**42 5**	32.707	39·3	33·076	39·7	+ 1·9	— 3·2	+ 3·1	— 2·8
	Уг	46 521	34·4	47.021	34·7	55.556	36·6	56.671	37·3	+19·4	+ 2·2	+20·5	+ 2·6
	Земплин	31.036	10·4	34.255	11·4	34.816	10·6	37.685	11·5	+12·1	+ 0·2	+10·0	+ 0·1
	Шариш	35.019	20·8	39.043	23·2	33.937	19·7	38.347	22·2	— 3·0	— 1·1	— 1·7	— 1·0
	Спиш	17.518	10 7	17.793	10·9	13.913	8·2	15.591	9·1	—20·5	— 2·5	—13·7	— 1·8
Разом цівільної людности		366·605	28·4	375·823	29·16	409.392	28·8	420·022	29·5	+11·6	+ 0·4	+11·9	+ 0·4
Ціла Угорщина[1]) (цівільна людн.)		379·782	2·5	389.000	2·57	423.159	2·5	434 712	2·6	+11·4	0·0	+11·9	+ 0·1
Усі краї угорської корони (цівіл.)		383.388	2·2	392.606	2·26	427.825	2·2	439.378	2·297	+11·6	+0·03	+11·9	+0·04
Всїх Русинів, цівільних і військових						429.447	2·2	441 000	2·29				

[1]) Зі Семигородом, а без Хорватії, Славонії і Фіюме.

V.

Поправляючи ось так статистику 1900/1 р. можемо поставити себе під один закид, формально оправданий. А що-ж, як дійсно стільки то руських громад і душ винародовилось за ті 10 літ? Таж тілько чуємо про руську некультурність, легке винародовленнє — взагалї про руську Minderwertigkeit! Про се пишуть не тільки чужі, але і свої...

Правда, повного і безпосередного доказу, що всї згадані громади в дійсности руські, на разї не можемо дати. До сього не стає нам поки що матеріялу (навіть уже друкований нам мало приступний), а переважно треба його ще йно збирати. Все таки наведемо цїлий ряд арґументів, що наші поправки стануть через те як не цїлком правдиві, то бодай дуже близькі до правди. А се:

1) Всї ті сумнївні громади були в попереднїх статистиках записувані як руські, спеціяльно у Фейнеша всї вони руські. Тому то, коли вони не винародовились за 50 літ, то чень не згинули-б і за 10.

2) Переважна часть тих громад в р. 1890 виступає як чисто (або майже чисто) руські; натомісць в 1900 р. вони звичайно чисто (або майже чисто) словацькі або мадярські. Як би ріжницї обертали ся коло 40—60%, тодї ще можливо було-б приймити скоре винародовленнє; а так як бачимо — треба-б назвати чимсь дуже ненатуральним і неправдоподібним.

3) До значного числа сих заквестіонованих громад маємо й иньші звістки, що вони руські. Не беремо тут давнїйших звісток (Головацького й ин.) а тільки ті, що походять з часу між 1890 і 1900 р. та пізнїйші. а) Так прим. один із найвиднїйших і найінтелїґентнїйших угро-руських сьвященників, пок. о. Ю. Ставровський, добре познайомлений з західньою Угорською Русею, ще 1898 р. виготовив для В. Гнатюка спис Русинів Пряшівської епархії[1]). Там подані як руські майже всї ті місцевости, про які мова[2]). б) Означення о. Ставровського що до Спишської столицї потвердив словацький історик, дуже ком-

---

[1]) В. Гнатюк використав сї вказівки у статї: Русини Пряшівської епархії і їх говори (Записки XXXV).

[2]) Койшів, Ториски, Кремпах — на Спишу; Ґромош, Олїйник, Пустопілька, Н.-Комарник, Бодружал, Церпина, Долгоня, В.-Комарник, Гавранець, Кожухівцї, Крайня-Бистра, Кружльова, Мироля, Прикре, Петрина, Рівне, Суха, Ваграненць, Боґлярка, Бенядиківцї, Кобульниця,

петентний, о. Мішік ще в р. 1903[1]), не кажучи про давнійші потвердження ним самим і иньшими[2]). в) В руській літературі єсть доволї етноґрафічних і язикових матеріялів як раз з тих непевних місцевостей, головно у В. Гнатюка і І. Верхратського, що робили записи на місци, отже знають теріторію з досьвіду. Мова в тих записах безперечно руська, хоч в части пословачена, в части спольщена[3]). Правда, не бракне поглядів, що все те словацька мова, але се звичайно наслїдок малого знання руської[4]). г) Цїлком безсторонний компетентний чоловік, чужинець, Олаф Брох, зазначає виразно, що сс. Хлївище, Гуньківцї, Рідгородє (Ужс. ст.) не словацькі, тільки мішані[5]). ґ) Що до с. Пенейслек у Сатмарі — то що воно ще й 1903 було у величезній більшости руське, про се переконав ся весною того року В. Гнатюк, що там був на місци і робив етноґрафічні записи[6]). д) В. Гнатюк обїхав богато руських кольонїй на т. зв. мадярській низинї і знаходив богато таких, про яких у статистицї 1900 р. нема часом анї спомину. Так прим. у Нірачадї (Nyiracsád) Саболч. стол. у статистицї зазна-

---

Влача — у Шарвши; Нехвальполянка, Зубне, Брусниця, Детрик, В. Ольшава, Якушівцї, Колбівцї, Крижлівцї, Мразівцї, Шар. Сташківцї, Валків, Земп. Сташківцї, Комлошка, Штефанівцї — у Земплинї; подібно про Іроту і Вислів — у Боршодї. Всї ті місцевости означені як руські (у Боршодї напів руські) на основі мови.

[1]) У Slovensk-их Pohl'ad-ах 1903 р. в рецензії на етноґрафічну карту Словаків дра Нідерлє.

[2]) Ibidem, 1895.

[3]) В. Гнатюк — Русини пряшівської епархії (Записки XXXV): тут подані говори с. Кремпаха (Спиш.) і с. Кружльови (Шар.), безперечно руські, натомісць руськість говору с. Мальцова (Шар.) таки сумнївна, хоч Бачванські Русини говорять майже словацькою мовою, не перестаючи мати себе сьвідомо за Русинів. Той самий автор подав більше таких взірців у IX т. „Етноґрафічного Збірника". І Верхратський у розвідцї: „Знадоби до пізнаня угорскоруських говорів" (Записки XL) подає теж взірцї мови західнїх комітатів, між иньцими з Бадружала, Кружльової (Шар.), Кремпаха (Спіш).

[4]) Про се диви статю В. Гнатюка „Словаки чи Русини" (Записки XLII), де зведена відповідна література. Висловлену там основну теорію Гнатюка про руське походженнє цїлого східньословацького діялєкта, уважаю дуже різіковною. Дальші голоси вказані у бібліоґрафії XL т. „Записок" (ст. 27). Полємічна література зазначена теж у L. Niederle — Národopisná Mapa Uher. Slováků, 1903.

[5]) Диви його мапу при Studien von der slovakisch-kleinrussischen Sprachgrenze, Kristiania, 1897

[6]) Віломість приватна.

чено 23 душі, а в дійсности єсть їх там у четверо більше; в Арадській столиці у Неметпереґу (Németpereg) не зазначено анї одного Русина, а В. Гнатюк знайшов їх там коло 500, у Семлаку (Szemlak) зазначено тільки 169, в дійсности єсть їх коло 400, в Овпейчка (Ópécska) не подано анї одного, а єсть їх коло 50; у Чанадській стол. в Надьлак (Nagylak) подано Русинів на 52, в дійсности є в троє більше[1]). Такі конкретні відомости не можуть викликати довіря до статистики 1900 р. взагалї.

4) Вже доведеннє основних фалшів у статистиці 1890 р. мусить нас настроїти скептично й до другої. Деж та порука, що в 1901 роцї конскрипцийні урядники поступали инакше, анїж 10 лїт тому назад? А чень нїяк не можна допустити можливости, аби у всїх означених місцевостях панувало таке фатальне баламутство у сьвідомости, до якої народности належить людність.

Одже на основі всього висше сказаного треба признати певним, що всї місцевости, подані статистикою 1900/1 р. за словацькі або мадярські, а перед 10 роками записані були за руські — і тепер руські; остільки й мусимо збільшити загальне число Русинів.

До того результату дійшли ми виключно на основі порівнання двох статистик. Дальшим льоґічним висновком буде запит: Чи понад виказані хиби нема ще спільних в обох роках? Аби про се переконати ся, треба-б глибшої контролї і більшого матеріялу. Дещо можемо дійсно і тепер подати. Так прим. на Спишу села: Нижні Репаші (Alsó Répás), Подпроч (Lazonpatak), Гельцманівцї (Nagy-Kunchfalva), навіть Вижні Репаші (Felső-Répás) і Павляни (Pavlyán) признавані за руські і то навіть чужими[2]). У Шариші: Щавник (Scsavnik), Мальців (Malyczó), Криже (Krizse), Капішова (Kapissó), Реґетів, Стебник (Sztebnik) а в Земплинї: Земпл. і Шар. Дрічна (Zemplén és Sáros Dricsna), Вижня і Нижня Владича (Felső es Alsó Vladicsa), Микова (Mikova), Стропк. Поляна (Sztropkópolena), Маковець (Makócz), Гавай (Havaj), Бистра (Sztropkóbisztra), Мразівцї (Mrazócz), Токаїк (Orosztokaj), Бжани (Bodzas), Бокша (Boksa), Шандал (Sandal), Нижня Ольшава (Alsó Olsva), Цабів (Czabócz)

---

[1]) Відомість приватна.

[2]) Диви Гнатюк — „Русини пряшівської епархії“ і „Словаки чи Русини“.

— всї ті, та ще деякі иньші, мають бути також руські[1]). Певно, я не стану ломати копія за те, чи всї наведені тут села дійсно руські, але що половина їх (і то мабуть більша) таки руська, про те годї сумнївати ся. Окрім приватних звісток (В. Гнатюк) маємо і язикові записи, прим. с. Дрічни[2]). З тих сіл випало-б для Русинів що найменьше 2687 душ на 1890 р., а 2692 на 1900 р.[3]).

Який остаточний результат?

I. Мадярська офіціяльна статистика подає фалшиві дати що до руської народности.

II. Число Русинів (цівільних) з 1890 р. у самій Угорщинї треба що найменьше збільшити до 389.000 душ (2·57% всеї людности), а ще правдоподібно до 391.687 (2·59% всеї людности).

III. Число Русинів (цівільних) у 1900 р. у самій Угорщинї треба що найменьше піднести до 434.712 душ (2·6% всеї людности), а ще правдоподібно до 437·404 душ (2·62% всеї людности).

IV. Число Русинів (цівільних) у 1890 р. у всїх краях угорської корони треба піднести що найменьше до 392.606 (2·26% всеї людности), а правдоподібно до 395.293 (2·28% всеї людности).

V. Число Русинів (цівільних) у 1900 р. у всїх краях угорської корони треба піднести що найменьше до 439.378 (2·297% всеї людности), а правдоподібно до 442.070 душ (2·3% всеї людности).

VI. Число всїх Русинів (цівільних і військових) у всїх краях угорської корони за 1900 р. треба піднести що найменьше до 441.000 душ (2·29% всеї людности), а правдоподібно аж до 443·692 душ (2·3% всеї людности).

---

[1]) Гнатюк — „Русини пряш. епарх.“; Верхратський op. cit.

[2]) Верхратський, op. cit.

[3]) Обчисленнє таке: 26 громад, що вичислені, мали у 1890 р. 8063 душ, а 1900 р. 8078 душ; взявши по половинї на руські громади, а з тих по $^2/_3$ як Русинів дістанемо 2687 і 2692. Вже по зложенню сеї статї встиг я дістати статистичний підручник з 1880 р. (Dr. Jekelfalussy J. — A mag korona orsz. helységnévtára, 1888) й у ньому знайшов я всї наведені села руськими окрім: Гельцманівців, В Репашів, Павлян, Стебника і (в части) Н. Ольшави. Без сумнїву вони й досї руські, тому „правдоподібні“ обчислення треба значно підіймати в гору.

VII. Як би хотіти (оправданим способом) включити до Русинів і дрібні громадки иньших елементів, що живуть розкинені серед руської маси й уживають руської мови — тоді число 500.000 душ буде мінімальним для числа людности угорської України в р. 1900, навіть, як би відчислено руські острови по цілій Залитавії.

VIII. Докладне і цілком певне обчисленнє Угорських Русинів може дати тільки систематичний дослід на живому ґрунті, передусім добре з'орґанізована наукова експедиція[1]).

VI.

А всеж таки д. Балоґ на основі такої статистики написав свою книгу, результат величезної праці, а угорське міністерство осьвіти положило на ній свій знак. Та, характеристична ся проява мабуть належить ся не самим тільки Мадярам... Для доповнення образу наукової вартости сеї праці дамо позір ще на одно.

Автор стараєть ся при кождій місцевости подати, яка була більшість у ній перед 50 роками, з огляду на національність і старанно зазначує евентуальну переміну національного характера громади. В розділї п. з. „Образ краю“ (Az ország kére) зводить усі ті звістки в систематичний огляд і дає такі висновки:

---

[1]) Неодного здивує певно, чому офіціяльна статистика фабрикує передусім Словаків з Русинів, а меньше Мадярів. Воно дійсно дивне, але годі допустити можливість, що вина тому в недбалости й іґнорації уряду. Насуваєть ся догадка, що ті переміни доконують ся не підчас самої конскрипції, а тільки в бюрах статистичного уряду. Ся процедура словачення „за один день“ толкував згадуваний вже о. Мішік острахом мадяризаторів перед Росією (Гнатюк — „Словаки чи Русини“). Тяжко вірити, аби се мало бути причиною того поступовання; скорше догадувитись можна, що се мало на меті показати в кращім сьвітлї релятивний зріст Мадярів над иньшими народностями, а що Русини сильно зростають, тож перебрано часть їх на Словаків, що релятивно упадають значно.

I. Змадярщило ся громад:

	румун.	словац.	нім.	рус.	серб.	хорв.	словін.	болг.	вірм.	
За Дунаєм:	—	10	24	—	6	15	5	—	—	60
В гор. Угор.	2	62	6	37	—	—	—	—	—	107
В Семигороді	21	—	3	—	—	—	—	—	2	26
На низині	19	17	12	3	16	—	—	1	—	68
Разом	42	89	45	40	22	15	5	1	2	261

II. Зрумунщило ся:

	мад.	нім.	серб.	разом	громад
За Дунаєм:	—	—	—	—	„
В гор. Угорщині:	—	—	—	—	„
В Семигороді:	300	41	2	343	„
На низині:	9	1	9	19	„
Разом:	309	42	11	362	громади.

III. Зісловаччило ся:

	мад.	рум.	нім.	рус.	серб.	разом	громад
За Дунаєм:	5	—	—	—	—	5	„
В гор. Угорщині:	48	—	14	176	—	238	„
В Семигороді:	—	—	—	—	—	—	„
На низині:	3	3	1	—	3	10	„
Разом:	56	3	15	176	3	253	громади.

IV. Знімчило ся:

	мад.	рум.	слов.	рус.	серб.	хорв.	франц.	разом	гр.
За Дунаєм:	58	—	—	—	13	27	—	98	„
В гор. Угорщині:	3	—	12	1	—	—	—	16	„
В Семигороді:	11	2	—	—	—	—	—	13	„
На низині:	4	11	3	—	17	1	5	41	„
Разом:	76	13	15	1	30	28	5	168	гр.

V. Зрущили ся:

	мад.	рум.	слов.	разом	громад
За Дунаєм:	—	—	—	—	„
В гор. Угорщинї:	2	1	1	4	„
В Семигородї:	—	—	—	—	„
На низинї:	—	—	—	—	„
Разом:	2	1	1	4	громади.

VI. Зісербщило ся:

	мад.	рум.	словац.	разом	громад
На низинї:	—	6	2	8	„

VII. Похорватчило ся:

	мад.	слов.	нїм.	серб.	разом	громад
За Дунаєм:	10	—	14	21	45	„
В гор. Угорщинї:	—	1	—	—	1	„
Разом:	10	1	14	21	46	громад.

VIII. Пословінщились:

За Дунаєм: 3 мад. громади.

IX. Почешили ся:

На низинї: 3 хорватські громади.

X. Зболгарщила ся:

На низинї: 1 мадярська громада.

На око, результат дуже інтересний. З нього виходить, що найкраще виходять Румуни: за 50 лїт стратили 64 громади, а здобули 362 — чистий добуток 298 громад; Словаки стратили 106, здобули 253 — чистий добуток 147 громад; Нїмцї стратили 116, здобули 168 — чистий добуток 52 громади; Чехи не стратили нїчого, а здобули 3 громади; Хорвати стратили і здобули по 46 громад; Болгаре стратили і здобули по

1 громадї; Словінцї стратили 5, здобули 3 — чиста страта 2 громади; Мадяри стратили 456, а здобули 261 — чиста страта 195 громад; Русини стратили 217, здолули 4 — чиста страта 213. Отже — Русини на самому кінцї! Вони буцїм то найбільше підпадають винародовленню. Правда і Мадяри виходять доволї сумнò, але на се має автор ріжні поясненя[1]), та се не зміняє річи що до Русинів. Як раз отсї висновки автора стали найбільше голосні, коротші і довші статї і комунїкати облетїли всю австрійсько-угорську, а може й заграничну, пресу[2]). І пійшла слава про Русинів як про eine minderwärtige Nation, без здібности до культурної боротьби, на втїху тим, що того собі бажали-б... Ми одначе, замісць журити ся тою неприємною для нас опінїєю, пригляньмо ся близше тим обчисленням і поспитаймо: Невже-ж ми дїйсно такі вже остатні? Я зразу хотїв було притакнути, тим більше, що й деякі наші письменники сильно підчеркували винародовленнє Угорських Русинів[3]), та розглянувши ся докладнїйше в матеріялї, дійшов до цїлком иньших висновків.

1) Передусїм автор не роздїляє кольонїй, що розкинені островами по чужій теріторії, від масової людности. Винародовленнє островів зрозуміле, навіть природне, і воно трапляєть ся і найкультурнїйшим европейським народам. Зовсїм иньше дїло з компактним населеннєм; воно навіть не в силї скоро винародовити ся. Тому то роздїл сих двох катеґорій конче треба робити. В північній Угорщинї мають Русини кольонїї серед чужих, Словаків і Мадярів, давнїйше мусїло їх бути більше, з часом вони винародовились[4]).

2) Автор називає винародовленнєм то, як якась народність стратила в якійсь громадї абсолютну більшість в користь иньшої. Виходить, що про винародовленнє може децїдувати пересуненнє числа народности з 50·01% на 49·99%. На дїлї се нїяке винародовленнє. Дальше, таке пересуненнє абсолютної біль-

---

[1]) Протеґовання румунського елемента за ери Баха.

[2]) Спеціяльно звернув на се увагу G. Betty в тижневнику Die Zeit (1903, N. 433) п. з. „Der Kampf der Nationalitäten in Ungarn“.

[3]) В. Гнатюк — Hungarico-ruthenica. На його думку (основану на цїлком слабких основах, бо про язик церковного богослуженя) що року Русини тратять 2 громади. Балоґ же вичислив, що більш анїж 4 громади рік-у рік пропадає Русинам.

[4]) Про ріжницю у винародовленню маси і островів диви теж згадувану вже розвідку Ляйпена.

шости (навіть о більше аніж 0·01%) може бути викликане не конче ассіміляцією, а якимись льокальними і моментальними причинами (еміґрація або імміґрація в цілях заробкових). Воно може бути й так, що два обчислення в результаті покажуть зріст елемента X, хоч постійна ассіміляція відбуваєть ся на користь елемента У. Навіть і без тих спеціяльних обставин, хитаннє абсолютної більшости, при більш меньш рівних силах, цілком зрозуміле. Візьмім на примір с. Ганиґівці (Hőnig), Шар. столиці; тепер у ньому 45·7% Русинів. Чи се було-б щось назвичайне, як би перед 50 роками Русинів було прим. 51%? А таких сіл єсть значне число.

3) Як відомо, Жиди не признані як окрема народність, їх записують до одного з краєвих язиків. На Угорщині вони все записують ся як Мадяри або Німці, а рідше як Русини, Словаки і т. ин. В одноязичних громадах се не зміняє богато, за те у двоязичних причисленнє Жидів до сеї або тої народности може дати легко сій або тій абсолютну більшість. Ось иньший примір. У Марам. столиці, сиготськім повіті, єсть громада Крачуново (Karacsonfalva), зазначена перед 50 р. як руська, натомісць 1890 р. німецька. На ділі живуть там Русини і Жиди, що говорять жарґоном; їх єсть більшість. Перед 50 р. на них не звертано уваги і громаду означену як руську, тепер ті Жиди записують ся як Німці, хоч на ділі нічого не змінило ся: у тій місцевости панує дальше руська мова і непризнаний жарґон. Також сильний приплив жидівського елементу з Галичини, Буковини і Росії, мусів мати вплив на уложеннє чисельних відносин язиків.

4) Ті 38 громад, що були 1890 р. безпідставно записані за Словаків і Мадярів — се вже доказано — ті eo ipso мусять бути відчислені від буцімто винародовлених громад, бо вони всі майже зазначені перед 50 р. як руські. Так само треба-б відчислити й ті руські села, що в обох статистиках записані неруськими (висше, ст. 26).

5) Найважнійше одначе тут питаннє: Чи вказівки з перед 50-и років достойні віри? Д. Балоґ не завдав собі того питання і приймив їх за правдиві. Як сказано, опер ся він на статистичнім підручнику Фейнеша, не офіціяльнім, але опертім на урядовім списї людности 1840 р. Треба одначе памятати, що давнійші урядові конскрипції не давали позору на рідну мову людей, хиба тільки на релїґію. Тому то добути з них дати для

обчислення народностей страшенно трудно[1]). Приглянувши ся близше статистиці Фейнеша, мусимо спостерегти, що автор ідентіфікує Русинів із греко-католиками[2]), майже всюди, окрім тих що були йому докладнійше знані, або більше впадали в око — себто греко-католиків Мадярів і то не всїх. За те греко-католики Словаки всї названі попросту Русинами. Так майже цїлий собранецький повіт Ужського комітата зачислений у Фейнеша до Русинів, хоч там живуть і жили Словаки — се дає понад 30 громад. Так само частина унґварського повіта (західня) зачислена була безосновно до Русинів. У Земплинї більшу половину сечовецького і воронівського повіта та значний простір михаловецького, уйгельського, у Шариши, Спишу, навіть Ґемері(!) Абауй-у і Боршодї всї греко-католицькі села стрінула така сама доля. Вичисляти їх тут докладно не будемо, з огляду, що в проєктованій етноґрафічній картї Угорської Руси вони будуть означені. Правда, в науцї ведеть ся досї спір про те, звідки ті греко-католики-Словаки взяли ся, чи вони пословачені Русини, чи Словаки, що приймили грецький обряд. Справа вимагає ще дуже докладного розслїду, передусїм історичного, навіть антропольоґічного. Всеж таки вже сьогодня можна сказати, що греко-католицькі Словаки — се не продукт новійших часів, але давної давнини. Хоч би вкінцї показалось що сї Словаки дійсно повстали з Русинів, то рівночасно вийшло би, що ся переміна довершилась перед столїтями[3]). Досить, що се була-б дитиняча наївність говорити, буцїмто греко-католицькі Словаки були ще перед 50 роками Русинами[4]). Помилки, які виходять з того помішання віри й народности очевидні; в Абауй торнянський стол. с. Falucska (Веска), нинї словацьке,

---

[1]) Се признав Czörnig у своїй Ethnographie der oest. Monarchie I, ст. VII. Порівнай: Гнатюк — „Словаки чи Русини“, ст. 39 і далї.

[2]) Такий погляд стрічаєть ся ще й нинї на Угорщинї між простим людом. Східний Словак звичайто говорить по „словенски“ а є віри „руської“. Сей популярний погляд висказує теж д. Балоґ, говорячи, буцїм то ті, що „по руськи(!) молять ся“ — то колишнї Русини (ст. 251).

[3]) Література спору зібрана у Гнатюка — „Словаки чи Русини“, Niederle op. cit., Францевъ op. cit.

[4]) Греко-католики Словаки у Ґемері мають місцеву традицію, що їх обряд досягає часів св. Методія. Сеї традиції не можна легковажити. Я. Головацький на своїй мапі (Нар. пѣсни, I) не вчисляє нїяких Словаків до Русинів на підставі віри. Робить се тільки де Волланъ 1878 р. (Угро-рус. Нар. пѣсни, 1885), але його знаннє Угорської Руси дуже слабе.

лежить в околиці мадярській, а перед 50 р. мало бути руське; с. Бараконь має більшість мадярську, меньшість словацьку, а перед 50 р. мала бути більшість руська; подібних громад єсть 25! Ну, і прошу мені пояснити, яким способом Русини, творячи острови серед Мадярів, дають у результаті Словаків? Таж ясно, що се були таки словацькі громади, що помалу мадяризують ся. Названє їх Русинами — явна містіфікація!

6) Згадуваний вже нами віденський статистик Ляйпен займав ся докладнійше національними відносинами в Угорщині і в брошурі присьвяченій їм опираєть ся теж на переписи 1890/1, але він доходить до цілком иньших виводів, анїж д. Балоґ. Він говорить ясно, що абсолютно здобувають найбільше Мадяри, натомісць релятивно найкраще стоять Русини[1]). Що се правда, виділи ми вже з обчислень 1900/1 року.

Перебравши поодиноко всї місцевости, буцїмто винародовлені за 50 літ, і розложивши їх на подані висше катеґорії, дістанемо в результаті що з тих 217 страчених громад треба цілком змазати що найменьше 190, а иньші оправдати, як явище зовсїм звичайне[2]).

---

[1]) Die Sprachgebiete, ст. 52.

[2]) З тих 217 громад, буцїмто страчених громад, не були й перед 50 роками руськими:

1)	У 1900 р. з буцїмто пословачених було таки руських	32 громади
2)	„ „ „ змадяризованих „ „ „	3 „
3)	„ „ „ знїмечених „ „ „	1 „
4)	в обох ост. списах подано хибно за словацькі (правдоподібно)	21 „
5)	Греко-католики Словаки в компактній масї . .	81 „
6)	„ „ в островах між римо-кат. Словаками	27 „
7)	Змадяризовані Словаки в мадярських околицях .	15 „
8)	Словацькі острови серед Мадярів . . .	10 „
	Разом	190 гром.

Сей розділ не цілком певний що до катоґорій 4, 5 і 6, одну з них можна би при докладнійшім дослїдї збільшити другою, але всї три разом у сумі дадуть все таки 129 громад.

Остаєть ся ще 27 громад, які остаточно можна-б покласти на рахунок Русинів, що буцїмто стратили їх за 50 літ. 14 громад із того — се руські острови, колишнї острови, серед Мадярів, та мабуть анї одна з них не мала в р. 1840 руської абсолютної більшости; 6 громад — то острови Русинів серед Словаками; вони й сьогодня мають значний процент Русинів: Ґранастів (сп.), Клемберк, Ганиґівцї, Нове Село під Пряшевом (Шар.), Пакастів, Петровцї (Земп.); але чи й в них була руська більшість перед 50 р. — напевне сказати годї. Остаєть ся ще

Число зрущених місцевостей в тім часї має бути тільки 4. Се остаточно можливе, бо на руській теріторії дуже мало чужих островів, а ті що бачимо, й на наших очах рущать ся[1]).

Зі всього сказаного вийшло, що обчислення Балоґа цїлком фантастичні і що погляд, буцїмто Русини — се елемент найменьше відпорний, не опертий на ніякім поважнім арґументї, хиба — на задушевнім бажаню...

Та не дуже можемо дивувати ся д. Балоґови, що повірив Фейнєшови, а опер ся на урядовім матеріялї 1890 р., але більше треба дивувати ся тим, що маючи статистику 1900/1 р. в руках таки повірили д. Балоґу й його всїх висновкам. Не маю тут на думцї більших або меньших публїцистичних статей, але поважного ученого чоловіка, яким повинний бути др. Л. Нідерле! З дивною некритичністю приймав він до своєї етноґрафічної карти Словаків[2]) як цїлком правдиві усї висновки Балоґа і всї числа статистики 1900/1 р. Він бачив ріжницї між ними (ст. 127), але приймив сї ріжницї за добру монету і приймає як певно, що за 10 лїт

---

7 громад: Ужгород і Радванка — в Ужській стол., Карачфалва, Фаркашфалва — в Уґочі, Коштюл (Rónaszék), Кобилецька Поляна (Gyertyán liget) і Вижня Вишова (Felsövissó) — у Марам. столицї. В Ужгородї 1840 р. Русини (гр.-кат.) дуже ледви мали більшість; в кождому разї мусїла вона бути дуже невелика; сьогодня їх там певно більше анїж се чазначено у статистицї. Радванка має 1900 р. 27·8% Русинів, хоч у 1890 р. не доходили вони (буцїмто) до 1%, на дїлї вони творять майже половину людности, одже можливо, що 1840 р. їх дещо було і більше анїж 50%. Коштюл був, як показує його назва, первістно волоською громадою, в більшости має Мадярів кольонїстів римської віри. Як давно вони тут — не зваю. Кобилецька Поляна має теж мадярську кольонїю (від коли?), а Русинів у 1900 р. майже 40%. В. Вишова має значну нїмецьку кольонїю, переважно руською ся місцевість мабуть не була, хоч і тепер має до 36% Русинів. Оба села в Уґочі тепер мадярські, хоч певно не так чисто, як се записано урядом. Чи вони перед 50 р. були руські? Сумнїваю ся. З етноґр. карт Головацького і Черніґа виходить також, що нї. Остаточно — порішеннє наведених неясностей що до сих 7-ми громад потрібує докладнїйшого дослїду, і місце його не тут.

[1]) Звірська Гута Izvorhuta) у Береж. стол., Середнє (Szerednye) в Ужс. стол. й ин. Балоґ говорить, що зрущила ся тільки одна румунська громада, хоч із його книжки можна начислити 2 громади, а 3 місцевости: Тарновець (Kistarna) в Уґочі та Вж. Апша й Апшиця у Мараморощі.

[2]) Národopisná mapa Uherských Slováků na základé sčítaní lidu z roku 1900. Praha, 1903, ст. 223 + 10 карт. (Národopisný Sborník svazek IX). Його-ж K sporu o ruskoslovenské rozhrani v Uhrách (Slovanský Přehled, 1903, VIII—IX, з мапкою).

49 руських громад пословачилось, а 27 словацьких порущило ся![1]) Чи се не виглядало дивно для д. Нідерле? Він навіть признаєть ся, що д. Мішік йому толкував фалші мадярської урядової статистики, одначе він все таки вірить її, а арґументом для нього стає те, що ось то за 50 літ пословачило ся 176 руських громад, тож нічого дивного, що за 10 літ сталось се із 49 громадами. Д. Нідерле аж так вірить урядовим датам, що називає їх „признаннєм самих горожан до сеї чи тої народности“ [2]). Так то знайшов ся шан. автор етноґрафічної карти Словаків поруч д. Балоґа і мад. урядових статистик! Жаль, що аж через словянського ученого довершено сього кардинального баламутства...

VII.

Так то показала ся мала вартість урядових статистичних дат і хиткість будівлї д. Балоґа, що безкритично їх уживав. Не знаю, як там виходить діло з иньшими народностями, можливо, що инакше, але й що до них маємо деяку рацію сумнївати ся[3]). Все-ж таки праця д. Балоґа дуже сумлїнний труд. Пороблено у нїй величезну масу обчислень, аби тільки образ цїлого краю вийшов як найдокладнїйше. Що до нас, то тільки можемо жалувати величезної роботи, вложеної у працю. Але чи таки нема в нїй нїчого, що можна-б з неї виймити?

Всї обчисленя поголовні і погромадні для нас не мають вартости, їх би треба наново перечисляти, тож збудемо ся їх коротко, хоч і як вони цікаві. Переважно руських громад числить він тільки 612. Всеї людности в тих громадах, де Русини мали мати більшість, було 429.341, самих Русинів у тих 612 громадах мало бути 355.668 душ. Ті громади займали 2,300.669 морґів землї. Чистих (себто 100% руських громад було тільки 23, решта мішані. На дїлї чистих було більше, бо прим. Жиди, які єсть всюди, ще не роблять громади мішаною, а вони майже всї записані як Нїмцї. Так само руська ін-

---

[1]) Хиби його і статистики що до Спиша зазначив о. Мішік (Slov. Pohľady, 1903).

[2]) K sporu o ruskoslov. rozhrani.

[3]) Що до Словаків зазначено дещо у Нідерле.

телїґенція по волї і неволї записуєть ся за Мадярів. Дійсних чужинців на руській теріторії мало.[1]) Найбільші руські громади були: 2 по 7—9.000 душ, а 2 по 5—7.000 душ, всїх громад понад 1.000 людности мало бути 125, всї иньші меньші. Русини були (у більшім числї) у 57 повітах, а з тих перевагу абсолютну мали тільки у 11, релятивну в 1; більшість не переходила 89% (у 7-ми повітах). Цікавійші відносини релїґійні. Русини переважно грекокатолики. Із 612 руських громад греко-католицька більшість була у 606 громадах, римокатолицька у 6, а православна в 1. Абсолютними числами справа показуєть ся так: Русинів-грекокатоликів 375.261, Русинів-римокатоликів 2.459, Русинів-православних 791, Русинів-лютеранів 39, Русинів-кальвінів 37, Русинів-унїтаріїв 2, Русинів-мозаїстів 1152, Русинів иньших релїґій 41.

Висше наведені числа не мають абсолютної певности, всеж таки мають деяку вартість для орієнтованя, тому їх наводимо.

Та окрім тих малопевних обчислень є ще у книжцї д. Балоґа иньші вислїди, які певнїйші від висше наведених. Сюди належать передусїм обчислення, чи людність в поодиноких громадах росте, чи зменшаєть ся — за останнїх 50 лїт. Правда, перепись людности 1901 р. покаже деякі відміни, всеж таки цікаво оглянути Угорщину з позору на такі страти[2]). На 10 069 місцевостей, — без Семигорода (2617 гром.), бо про нього автор звісток не має — було 2.620 таких, де людність постійно зменшуєть ся, себто більш анїж 25%. Найбільше убуває людности у північних гірських краях (1955), меньше на низинї (525), а найменьше за Дунаєм (340). Мадяри на 4.066 громад мають зменшеннє у 824, Румуни на 1196 у 223, Словаки на 2.709, у 1.218, Нїмцї на 936 у 128, Русини на 612 (?) у 203, Хорвати на 237 у 12, Серби на 149 у 5, Словінцї на 147 у 2, иньші на 17 у 5. Як бачимо села вилюднюють ся найбільше між Словаками (близько половина), у Русинів аж $^1/_3$ всїх громад. Причиною того прикрого явища бачить автор в еміґрації до Америки „з причин полїтичних і ґосподарских“ (ст. 951). Сї страти на тій теріторії, де живуть Русини масово, виходять так: у комітатах — Спишськім 119 громад

---

[1]) В деяких громадах можна комбінацією дійти, до якої народности признавало ся руське духовенство. Виходить, що переважно до мадярської, але є й доволї таких, що записують себе Русинами.

[2]) Добрий обєкт для окремої розвідки.

змаліло що до числа людности (на 220), у Шаришськім 249 (на 382), у Земплинськім 253 (на 451), в Унґськім 56 (на 210), Бережськім 22 (на 247), Мараморошськім 10 (на 160) в Уґочськім 3 (на 71). В кольоніях деякі руські громади тратять також людність (Боршод 1, Бач-Бодроґ 1, на всїх 4). На тому кінчимо виписки із першої частини працї.

У другій частинї цікавійші для нас ось які вислїди [2]). Про рух людности в руських околицях сьвідчать сї числа: по урядженю і приналежности було місцевих: 520.126 і 608.745; з того-ж комітата: 94,159 і 32.860; з иньших комітатів: 37.213 і 14.231; зі столицї краю: 380 і 223; зза кордону 6 566 і 2.3 5; разом усїх 658.444. На 1000 жителїв полишаєть ся у родиннім місци (в руських околицях) 401 мущин, а 388 жінок; у родиннім комітатї 58 мущин і 81 жінок; в руських околицях взагалї 459 мущин і 472 жінок. В тих самих околицях поза місцем приналежности 7.525 мущин і 6.919 жінок — разом: 14.444; із місця приналежности вийшло 10.779 мущин і 8.981 жінок — разом: 19.760. Виходить одже, що більше людей опускає руські околицї, анїж до них прибуває. Найбільше виходить людей із руських околиць на південь (5.484), потім до столицї (3.078), найменьше до Семигороду (230). Між Русинів прибуває найбільш із полудня (4.520), найменьше із Семигорода (92) і зі столицї (213). По народности сей рух такий: з мадярських околиць прибуло 6.006, зі словацьких 3.181, з руських 4.769, з румунських 440, нїмецьких 20, сербских 28 — разом 14.444; з руських околиць перейшло: у мадярські: 10.107, у словацькі 3143, у руські 4.769, у румунські 1.614, у нїмецькі 85, у сербські 42 — разом 19.760. З Галичини і Буковини прибуло у цїлу Угорщину 20.918, в руські околицї 1.256 (з Буковини тільки 41). З цїлої Австрії осїло в руських околицях 1.855 людей (в цїлій Угорщинї 102.153). З иньших держав Европи 190 (в цїлім краю 5.788), найбільше з Нїмеччини (108).

Про родинне житє в руських околицях вибираємо дещо інтереснїйше. В родинах жило: 323.215 мущин і 333.529

---

[1]) Тут обчислення переважно по язиковим околицям. Руська теріторія обіймає 3,100.702 морґів, 658.444 людности, 688 громад (Русинів тільки релят. більшість — 283.032). Одже обняті тільки столицї: Марамарош, Берег, Уґоча, Уг; Земплин, Шариш і Спіш входять до слов. теріторії.

жінок, в інститутах: 1.345 мущин і 355 жінок; родин було 141.717, інститутів 37. Родинних голов було: 124,414 мущин і 17.257 жінок, без голов було 46 родин; членів родин: 184.314 мущин і 297.972 жінок; челяди: 14.487 мущин і 18.300 жінок; було поза своїми родинами: 5.281 мущин і 675 жінок. Взагалї належало до родин: 328.496 мущин і 334.204 жінок. В Австро-Угорщинї пробувало 2.068 мущин і 826 жінок. Поза межами Австро-Угорщини жило: 3.351 мущин і 585 женщин. Служило у війську 1.598. Заморська еміґрація, як уже на початку говорено, не показана докладно, чого дуже жаль.

Про вік і стан людей в руських околицях поінформує нас табличка (ст. 39):

Коли ті числа замінемо на процентові і порівняємо з иньшими народностями, то Русини мають найбільше дітей: 20·68% хлопців і 20·93% дівчат, опісля йдуть Серби (20·64% і 20·69%), за ними Словаки (19·6% і 19.73%), Мадяри (19·27% і 19·33%), Румуни (18.94% і 18·95%), Нїмцї 18·75% і 19·01%). Ту перевагу задержують Русини одначе тільки до 30 року житя, потім уступають місця иньшим: на першому місци тут Нїмцї, Мадяри, Румуни, Словаки, Серби, а на самім кінци йдуть Русини. Процентові числа понад 60 лїт житя такі: 3·75 і 4%, 2·92 і 3%, 2·8 і 2·6%, 2·73 і 2·9%, 2·59 і 2·65%, а Русини: 2·21 і 1·76%. Ті ріжницї в числах робить: бідність, темнота, економічне та полїтичне використовуваннє. При тім не без значіння проста відворотність у відносинах плодючости і смертности!

Подружій завязано 1890 р. — 5·539 а 1891 р. — 5·799, себто 4·4% усїх подружій, хоч Русини творили тільки 2·5% усеї людности на Угорщинї.

Автор подає ще докладні відомости про вік серед самих Русинів (а не людности в руських околицях), з огляду одначе, що загальне число Русинів (379.782) цїлком хибне, тож не подаємо витягів із того, бо попередні більш імовірні.

Числа уродин і смерти в рр. 1890 і 1891 такі (табл. ст. 40).

Всїх уроджень в руських околицях було 1890 р. 31.462, 1891 р. 32.907, 1894 р. 33.134, 1895 р. 34.148, 1897 р. 34.268. Умерло в тих самих роках: 20.977, 22.979, 23.110, 20.794, 21.048. Пересїчне число уроджень з цїлої Угорщини 5.15%, смерти 4·5%. У всїх народів процент смерти меньший,

Стан	До 15 літ		16—20 літ		20—30 літ		30—60 літ		Поза 60 літ		Незнаного віку		Разом	
	мужч.	женщ.	мужч.	женщ.	мужч.	женщ.	мужч.	женщ	м.	ж.	м.	ж.	мужч.	женщ.
Неженаті і незамужні	136.163	137.520	26.100	24.067	21.184	7.815	4.609	3.045	472	235	82	85	188.610	172.767
Женаті і замужні	—	307	377	8.945	30.739	51.173	86.351	67.117	10 283	3.534	65	106	127.815	131.182
Розведені	—	—	1	12	12	81	61	91	12	6	—	—	86	190
Вдівці і вдови	—	4	9	137	264	1.792	3 507	19.464	3.740	7 800	5	25	7.525	29.222
Незнаного стану	—	2	45	41	135	175	283	263	48	33	13	9	524	523
Разом	136.163	137.833	26.532	33.202	52.334	61.036	94.811	89.980	14.555	11.608	165	225	324.560	333.884

Разом усіх: 658.444

Рік	Уродилося								Умерло						
	живих		неживих		законних		незаконних		низше 5 літ		висше 5 літ		парубків і дівчат	побраних	вдових
	хлопців	дівчат	хлопців	дівчат	хлопців	дівчат	хлопців	дівчат	хлопців	дівчат	хлопців	дівчат			
1890	16·082	15·380	134	97	14.357	13.741	1.725	1.639	6.111	5.424	4.498	4.944	2.834	4.408	2.200
1891	17 082	15·825	152	124	15.237	14.113	1.845	1.712	6.885	6.010	4.797	5.287	3.170	4.657	2.257

бодай дещо, тільки між Румунами і Сербами висший. Русини представляють ся найкористнїйше.

Натуральний приріст в цїлому краю за рр. 1881—1897 такий у %: (табл. стор. 42)

Як бачимо із сеї поданої таблицї, найлїпший природний приріст в руських околицях. Мадярська околиця перевисшає руську тільки в однім роцї, зрештою руська постійно і значно горою над мадярською. Словацька тільки раз незначно висша, зрештою значно низша. Румунська раз перевисшає, нїмецька раз а сербська 4 рази. Натуральний приріст 1890—1900 р., як вже з початку говорено, дає 11·2%.

Із роздїлу про фізичне житє виймаємо деякі вислїди. Таких, що заробляли на житє, було в руських околицях 266.131, натомісць удержуваних 392.313. Між першими було женщин 72.851, між другими 261.033. При порівнанню із иньшими народами виходить, що Русини і Словаки мали найменьше таких, що заробляють, а найбільше удержуваних. По ріжним галузям дїлили ся зарібні й удержувані так:

інтелїґентні занятя	4.223 / 11.451	рільництво	156.141 / 251.334
промисл і торговля	31.193 / 57.805	рента	2.935 / 2.771
військо	— / 353	урядова служба	1.181 / 2.779
наємники	69.151 / 59.737	иньші занятя	793 / 867
незнані	514 / 2.523		

коштом державним удержувано 2.693. Перша галузь заробітків займає 2·2% людности мужеської і 0·27% жіночої, друга 41·31% муж. і 10·19% жін., третя 9·37% муж. і 1·66% жін., сьома 16·7% муж. і 14·5% жін.

Що до господарства, то в руських околицях маємо такі його роди й розміри (у морґах): (табл. стор. 43)

Із 358·592 гектарів рілї 1897 р. оброблених було 269.245, а облогом лежало 89.347. З оброблених призначено на: пшеницю 49.823, жито 19.745, ячмінь 9.718, овес 54.457,

Околиця	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1892—4	1895	1896—7
Мадярська	8·72	9·64	13·52	15·47	12·95	13·32	9·79	11·24	14·37	9·10	8·34	29·66	11·87	26·57
Словацька	4·63	11·02	9·61	12·16	10·16	13 01	7·76	10.79	15·34	7·77	10·66	33·54	12 59	27·41
Руська	4·06	11·88	14·34	18·13	13·99	17·63	17·81	19·22	22·59	16·15	15·07	47·08	19·08	36·94
Румунська	7·56	0·59	12·23	14·19	12·55	13·34	9·62	11·55	10·71	5·03	8·57	25·92	11·16	13·05
Німецька	6·16	7·42	11·72	13·57	10·35	9·21	5·79	6·91	7·48	9·39	8·76	27·29	9·99	19·52
Сербська	20·26	7·47	17·81	19·35	18·25	14·87	12·65	14·57	13·12	6·53	11.27	8·62	8·90	22.52

		Великих лісових посілостей	Великих посілостей	Середних посілостей	Малих посілостей	Всього
		233 госп.	218 госп.	743 госп.	127.092 госп.	128.286 госп.
Рілї		—	74.147	60.497	486.753	622.397 морґів
Огорода		—	1.341	1.359	29.632	32.332 морґів
Винниць	оброблених	—	432	444	2.258	3.134 морґів
	необроблених	—	—	—	3.687	3.687 морґів
Тростини		—	138	30	507	675 морґів
Лук		—	44.571	38.330	381.223	464.124 морґів
Пасовиск		—	88.233	22.444	266.918	377.595 морґів
Лїсів		888·330	410.273	28.027	172.706	1,499.336 морґів
Неужитого		—	19.230	3.982	74.210	97.422 морґів
Разом		888·330	639.365	155.113	1,417.894	3,100.702 морґів

кукурудза 69.111, бараболя 26.234. На тім зібрано гектолітрів: пшениці 594.658, жита 281.360, ячменю 114.087, вівса 971.885, кукурудзи 1,016.607, бараболь 2,133.292.

Товару (худоби) було 324.920 штук, з того в малих господарствах 297 993; коней 50.865, з того в малих господарствах 45.559; ослів 236, волів 1.392; кіз 21.607; свиней 165.512, з того 136.274 в малих госп.; овець 229.105, з того 168.881 у малих; птиць 712.812, улиїв 37·214.

З поміж садовини найбільше родилось сливок, потім яблок, грушок, оріхів.

Із 2.344 гектарів винниць було збору на 571,366 корон, себто по 242 з одного гектара.

Останній розділ посьвячений релїґійним і осьвітним відносинам. Про те, до яких релїґій належать Русини, ми вже говорили висше, занотуємо отже тільки те, що належить до осьвіти. Числа письменних і анальфабетів Русинів непевні (як звичайно). Читати і писати вміло 6·3% мужчин і 3·5% женщин; тільки читати 1·3% м. і 2% ж.; анї читати анї писати 41·4% м. і 45·5% ж. З того боку Русини представляли ся в цілім краю найнекористнїйше, найкраще Нїмцї, потім Мадяри, Хорвати, Словінцї, Словаки, Серби, Румуни. Числом анальфабетів Румуни дорівнюють Русинам. В цілій Угорщинї анальфабетів 52%, в р. 1900 48·4%.

Що до відносин осьвіти й релїґій, то найкраще виходять протестанти, жиди, римо-католики, а найгірше греко-католики, навіть гірше від православних!

Школи в руських околицях: 1 прав. академія, 1 духовний семінарь, 4 ґімназиї, 1 реальна школа, 2 господарські, 14 промислово-торговельних, 1 акушерська, 2 учительські муж. семинарії, 902 народних шкіл, 80 захоронок, 2 філянтропійні, 2 школи для вязнів. Учеників було: в академії 102, в ґімназіях 1.334, реальній школї 179, учит. семинарії 173, господарських 128, торговельно-промислових 1.443, народних 79.448, захоронках 6.314.

Народні школи (902) ділили ся на: 893 елементарних, 2 висші народні, 6 міських, 1 висша дівоча. Між ними було державних 197, громадських 26, римокатолицьких 83, грекокатолицьких 469, протестантських 122, жидівських 2, приватних 3.

Учителів було в народнїх школах 1.056, з того діпломованих 940, неквалїфікованих 116, по мадярськи учити вміло 997, не вміло 59, учили тільки по мадярськи 530, по словацьки і мадярськи 32, по румунськи і мадярськи 15, по руськи й мадярськи 203, тільки по румунськи 38, тільки по руськи 84. Окрім того в околицях словацьких було 50 учителів, що учило по руськи і мадярськи, і 108, що учили тільки по руськи. Разом отже учителів русько-мадярських викладів було 263, тільки руських 193 — разом 456. З поміж захоронок по руськи не учено нїде.

Дїтей обовязаних ходити до школи було 134.280, не ходило 52.477, себто 39·09%.

Товариств було 62 у 24 місцевостях, з того 18 читалень.

По мадярськи вміло в руських околицях говорити 23.092 Русинів, з того 9.010 женщин. Всїх Русинів, що вміли по мадярськи було в краю 27.835, з чого 2.914 жило в околицях мадярських. Процентом: 4·44% м. і 2·88% ж. Натомісць руська мова була розповсюднена поміж иньшими народностями: Мадярів, що вміли говорити по руськи, було 3·404 у самих мадярських околицях[1]); у словацьких околицях таких було 327; у руських 17.972, у румунських 35, в иньших 9; разом говорило по руськи 21.747 Мадярів (0·29%). Скільки Русини говорять ще иньшими мовами, або иньші народи руською — не показано. По всякій імовірности Мадяри, що говорять і по руськи, то переважно змадяризована руська інтелїґенция і записані урядом як Мадяри селяне й міщане. В цїлій Угорщинї вміло по мадярськи 55·7%, з того 13·8% не-Мадярів; в р. 1900 говорило по мадярськи 59·5%, з того 16·8% не-Мадярів.

На сьому кінчу виписувати з працї д. Балоґа ті вислїди, що можуть мати для нас яке таке значінє. Вибрано тільки те, що принаймнї в приближеню подати може стан Угорської Руси. Що добутий образ дуже й дуже сумний — не моя в тому вина. Правда, при помочи статистики 1900 р. можна-б деякі обчисленя д. Балоґа (не всї, бо матеріял ще не виданий) поправити і доповнити досить значно, але се вимагало-б великого накладу механїчної працї, а се не входило в плян сеї статї.

---

[1]) З того у південній Угорщинї 2.960, між Сейкелями 213, в середній Угорщинї (Palóczf.) 211.

Остаточно, на тепер для нас важнійше — означити докладно теріторію і число Угорських Русинів, прослідити їх соціяльне економічне і культурне житє, аніж подавати ріжні штучні обчислювання, що все не перестають бути абстрактними числами. Те що найважнійше, старав ся я доповнити з нової статистики. Головна ціль наша була — показати, що офіціяльна мадярська статистика повна фалшів і що користуваннє нею мусить іти в парі з докладною критикою. І мабуть вже більше доказів не треба наводити... Друга ціль була — піддержати в нашій суспільности інтерес до Угорської Руси.